

מדריך למורה

שמואל

נקרא ונפעל

בינה גלר טליתמן חנה שליטא

ייעוץ מדעי: פרופסור יאיר הופמן

בניית בית הוצאה לאור

כתיבה ועריכה ללומדים צעירים: בינה גלר טליתמן, חנה שליטא
ייעוץ מדעי ופדגוגי: פרופסור יאיר הופמן
ייעוץ אמנותי: דפנה להב
ייעוץ לפיתוח חשיבה: ערן ברק-מדינה
עריכה מגדרית: ד"ר צפריר שחם
איורים: ניר עדי
עימוד וגרפיקה: שרית סבלן
הפקה: תמי פרמונט

המדריך ערוך על פי תכנית הלימודים החדשה התשס"ז

© כל הזכויות שמורות למחברים ולאקו"ם

הציור בעמ' 106 במקראה - מתנת אדוארד וסוניה קוסוי למוזיאון תל-אביב לאמנות, 1964

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

© כל הזכויות שמורות להוצאת כנרת, רח' התעשייה 10, אור יהודה 60212
נדפס בישראל, 2010

תוכן העניינים

5	הקדמה
10	תוכנית הלימודים במקרא לכיתה ה
20	שונות ומחלוקת בספר שמואל / משה אילן
23	משבר המלוכה / שאול ושמואל / אריה ברטל
27	גלוי ונסתר במקרא / יאירה אמית
32	אישיותו ומפעלו של דוד / מתוך האנציקלופדיה המקראית / ש' יבין
34	ירושלים בימי קדם / שרגא גפני
39	המדינה של דוד – מהפכה ומלחמת אזרחים / אלכסנדר רופא
43	שילוב יצירות אמנות בספר הלימוד
46	עלי ושמואל / בראסי / המאה ה-19
46	שמואל מושח את דוד / באריאס 1848
47	דוד ושאול / רמברנדט / 1656
47	דוד וגוליית / ג'ק היינס
48	דוד / ברניני / 1623
48	דוד / יובל כספי
49	שמואל ושאול / עדי נס
50	פגישת דוד ואביגיל / פטר פאול רובנס
50	מות המלך שאול על הר הגלבוע / אליהו צבי מרקוזה
51	מות שאול / יוהן הנריך שנפלד
52	דוד רוקד לפני הארון / אסכולה אנגלית
52	המלך דוד מוסר את המכתב לאוריה / פיטר לסטמן
53	דוד והנביא נתן / אסכולה אנגלית
53	דוד נמלט מירושלים ושמעי מקללו / וויליאם בראסי הול
54	דוד המלך בזקנתו / צייר לא ידוע
54	אדוניה / קלייב אפטון
55	ביבליוגרפיה

הקדמה

- I. שיקולים מנחים והעקרונות שביסוד חוברת הפעילויות שמואל א נקרא ונפעל**
- א. תנ"ך הוא הבסיס לכל ההוויה היהודית ותרבותה. הלשון העברית שאותה אנחנו דוברים מתבססת בעיקר על התנ"ך. גם הספרות, החוק והמוסר יסודם בספר הספרים. על כן נקבעה הנחת היסוד שמרכז הכובד בהוראת התנ"ך ובלמידתו הוא הקריאה בטקסט המקראי. במרכז השיעור יעמוד הפסוק, הסיפור והרעיון.
  - ב. במהלך ההוראה ישיק עניין אחד לרעהו ויקושרו הקצוות בין תחומי דעת שונים. קישורים אלה יסייעו ללומדים להבין טוב יותר את הכתוב במקרא, ואולם הקישורים ייעשו בזהירות מרבית, שכן הוראה בין תחומית שאינה נעשית במינונים נכונים עלולה להסיט את המורה ותלמידיו ממרכזיות העיון והדיון בטקסט המקראי.
  - ג. לגבי החומרים החזותיים שבחוברת נסב את תשומת הלב למספר עניינים:
    1. איורים. בספר הלימוד תמצאו איורי קומיקס בשפה עכשווית. סגנון איורים זה אהוב על התלמידים, מגביר את העניין של הלומדים הצעירים בנלמד ומקרב אותם לסיפורי המקרא. הקומיקס פונה אל הלומדים הצעירים בלשון חזותית המוכרת להם מהעיתונות, מהאינטרנט, מספרים ומסרטים. יוצר הקומיקס קרא את הסיפורים ובנה באיוריו עולם חזותי ורעיוני הנובע מראייתו שלו את העולם העתיק. הקומיקס, ממש כמו תצלומי יצירות האמנות הנמצאות בספר הלימוד, מהווה מעין אקט פרשני לטקסט המקראי, משלים פערים בסיפור, מסביר מצבים מורכבים ומעביר מסרים בדרך פשוטה וקליטה.
    2. תצלומים. קיימים הבדלים בין הסוגים השונים של התצלומים: תצלומי תמונות אמנות, תצלומי ממצאים ארכיאולוגיים, תצלומי נוף עכשוויים של מקומות הנזכרים בסיפור ומפות.
- א. הממצאים מתחום הארכיאולוגיה, הן המצולמים והן המאירים, אינם קשורים ישירות לסיפור המסוים. הם נמצאים בספר כי ביכולתם להמחיש פרט מסוים בסיפור.
- ב. תמונות האמנות הן פרי דמיונם ופרשנותם של ציירים ופסלים אשר מעולם לא ראו את הדמויות שציירו.
- ג. תצלומי הנוף באים להמחיש לתלמידים איך נראו הנופים שבהם התרחש אירוע מסוים.
- II. העיקרון בכתיבת הפעילויות לתלמידים: לפתח אצל הלומדים הצעירים את היכולת:**
1. לאתר את פרטי הסיפור מתוך הכתוב.
  2. לזהות את הרעיונות המרכזיים בסיפור. לדוגמה: א. מהו הפסוק המרכזי בפרק? נמקו את בחירתכם. ב. הציעו כותרת מתאימה לפרק.
  3. לקשר לסיטואציות דומות או מנוגדות. לדוגמה:
    - א. למדנו בתורה על שתי דמויות נוספות שענו לקריאת האל באמרן: "הנני". באיזה הקשר אמר אברהם לה' "הנני", ובאיזה הקשר אמר כך משה? (עיינו בבראשית פרק כב ובשמות פרק ג).
    - ב. מה אפשר ללמוד על אברהם, משה ושמואל מתשובתם?
    - ג. מי מדמויות אלו היה מוכן לעמוד בקושי הגדול ביותר למען האל? נמקו.
  4. להשליך ממקרה אחד למקרה שני. לדוגמה: מה המשותף לבנים שנולדו לנשים עקרות במקרא? מה אפשר להסיק מכך על שמואל?
  5. לזהות תכונות אופיי. לדוגמה: אף על פי ששואל ידע את תוצאות המלחמה בגלבו, הוא יצא למלחמה. מה אפשר להסיק מכך על אופיו?
  6. להעלות נקודות מבט מנוגדות. לדוגמה:

יש הטוענים שתגובתו של שמואל על מעשהו של שאול אינה הוגנת ויש הטוענים שתגובתו מוצדקת. כתבו נימוקים לכל דעה.

7. להשוות ולהסיק מסקנה מההשוואה. לדוגמה:

א. כמה דומה סיפור משיחת שאול לסיפור משיחת דוד וכמה הוא שונה? ארגנו את תשובתכם בעזרת הסעיפים הבאים:

- מי בחר בהם לתפקיד?
- מי משח אותם?
- במהלך איזה אירוע התקיימה המשיחה?
- האם התקיימה היכרות מוקדמת של הנביא עם שאול או דוד?
- כיצד השפיע טקס המשיחה על שאול ועל דוד?

ב. איזו מסקנה אפשר להסיק מהשוואה זו?

8. להגדיר הברלים. לדוגמה: מה ההבדל בין יחסו של הנער הרועה לדוד, ליחסו של נבל לדוד?
9. למיין לקבוצות. לדוגמה: מיינו את חטאי בני עלי לשתי קבוצות. הסבירו לפי מה מיינתם.
10. למצוא קשר בין סיבה לתוצאה. לדוגמה: מדוע כרת דוד את כנף מעילו של שאול? מדוע התחרט?
11. נקיטת עמדה אישית. לדוגמה: דוד נשאר במחנה למרות שאליאב אחיו נזף בו ורצה שיחזור לביתו. מה אתם חושבים על התנהגותו של דוד?
12. איתור ביטויים ומשפטים מתוך הכתוב. לדוגמה: בתשובתו של שאול לדוד נראה שדברי דוד השפיעו עליו. הוכיחו מהכתוב שאכן כך היה.
13. לשער השערות. לדוגמה: שערו איך השפיע על פנינה ועל ילדיה יחסו של אלקנה לחנה?
14. להעשיר את השפה ולקשר בין הרובד המקראי של השפה העברית לשפת ימינו. לדוגמה: הסבירו את ההבדל בין משמעות המילה "קורבן" בתנ"ך למשמעותה בעברית של ימינו. דוגמה נוספת: כמה שונה משמעות הביטוי: "מנה אחת אפיים" בפרק מהמשמעות שבה משתמשים בימינו בביטוי זה? היעזרו בדוגמה שלפניכם:

ראש ממשלת ישראל השיב מנה אחת אפיים לאחד העיתונאים הזרים שהשתמש בביטוי אנטישמי בכתבתו.

15. חקר. לדוגמה:

- א. חפשו מענה באינטרנט או באנציקלופדיה לשאלות הבאות על הפלשתים, וכתבו סיכום קצר. מאין הגיעו לכנען? מתי הגיעו? באיזה אזור בארץ התיישבו? מה ידוע על צורת השלטון של הפלשתים? מה ידוע על צבאם, על כלי הנשק שהיו להם? מה היה יתרונם הצבאי על בני ישראל?
- ב. מה מספר ספר שופטים על הפלשתים? עיינו בשופטים פרק טו, פסוק יג ופרק יח, פסוקים כו-כח.

הצעות למורים:

א. השאלות בחוברת הן לצורך שימוש בשלבים שונים של הוראת היחידה הלימודית.

לכן חשוב שהמורים יתנו דעתם למיון השאלות:

- מה מתאים לשיחה ולדיון בכיתה
- מה מתאים לעבודה בכתב בכיתה
- מה מתאים לעבודת בית.

לפניכם דוגמה אפשרית מפרק א לשימוש בחוברת (המורים יביאו בחשבון שיש שאלות שאינן מתאימות לכתה מסוימת ואפשר להציע אותן כשאלות אתגר):

שאלות לשיחה לפני קריאת פרק א פסוקים א-ח.

שאלות 1-2 בעמוד 7:

- א. הכרנו את דמותם של משה, יהושע והשופטים שהנהיגו את העם – היזכרו: מי בחר בהם להנהיג?
- ב. מי הם מנהיגי המדינה בימינו? כיצד הם נבחרים?
- ג. במה שונה בחירת המנהיגים לעם ישראל אז מבחרתם בימינו?

שאלות שהתלמידים יכולים לענות עליהן בכתב בכיתה לאחר קריאת הקטע ולפני הדיון בכיתה:

שאלה 2 עמוד 7

2. בתחילת הפרק, מציג המספר את משפחתו של האיש שעתיד להיות המנהיג הבא. אילו פרטים על המשפחה אתם לומדים מפסוקים א-ב?

שאלה 5 עמוד 8

5. מה הם הביטויים שבהם משתמש המספר כדי להדגיש, שהעלייה לשילה לזבוח הייתה מנהג קבוע אצל משפחת אלקנה?

שאלה 4 עמוד 7

4. נניח שבדרכם לשילה, פגשו בני משפחת אלקנה אנשים והתפתחה ביניהם שיחה. התבוננו באיור. האם האיור עוזר לכם להבין מדוע היה חשוב לאלקנה לעלות לשילה?

שאלה 6 א עמוד 8

6. א. במה מזכיר מנהגו של אלקנה לעלות לשילה, את מנהגם של היהודים מכל העולם להתפלל דווקא ליד הכותל?

שאלה 7. ג. עמוד 8

7. ג. לפי הסיפור, מי היו הכוהנים בבית ה' בשילה?

שאלות המתאימות לשיחה ולדיון בכיתה לאחר הכרת תוכן היחידה היטב.

שאלה 7. א-ב בעמוד 8:

- א. מדוע הייתה שילה עיר חשובה ומרכזית? (לפי יהושע פרק יח, פסוק א ופסוק י)
ב. שער, מדוע בחר יהושע להציב את אוהל מועד בשילה? שימו לב למקומה במפה (עמוד 7).

שאלה 9. א. בעמוד 10

א. מה היו הבעיות במשפחת אלקנה?

שאלות 10, 11 בעמוד 10:

10. למי נתון לבו של המספר לחנה או לפנינה? הסבירו לפי מה קבעתם.

שאלה 11 עמוד 10

11. אילו שאלות עשויות להישאל אצלכם מהמסופר על חנה: "ואלוהים סגר רחמה"?

שאלות לעבודת בית לאחר הדיון בכיתה:

שאלה 6. ב עמוד 8:

- חפשו מידע באינטרנט או באנציקלופדיה על המקומות הבאים בירושלים: **מסגד אל אקצה** השייך למוסלמים ועל **כנסיית הקבר** השייכת לנוצרים. מצאו מענה לשאלות הבאות וכתבו סכום קצר:
1. מדוע הפך כל אחד מהמקומות האלה למקום תפילה מקודש?
2. האם אפשר למצוא משהו המשותף למקומות הקדושים בדתות השונות בירושלים?

שאלה 8 עמוד 8

8. א. גם בערים אחרות כמו גלגל, בית אל ומצפה עבדו את ה' בבית שהוקדש לו במיוחד. מה ההבדל בין שילה לבין שאר המקומות שבהם עבדו לה'?

שאלה 9 עמוד 10

- ב. כיצד הביע אלקנה את אהבתו לחנה?
ג. מדוע נתן אלקנה לחנה מנה כפולה? כתבו יותר מסיבה אחת.
ד. שער, מי עלול היה להיפגע מיחסו של אלקנה לחנה בשעת סעודת הזבח?
ה. במה היתה יכולה להיות הפגיעה?
ו. במה שונה משמעות הביטוי: "מנה אחת אפיים" בפרק זה מן המשמעות שבה משתמשים בביטוי זה בימינו? היעזרו בדוגמה שלפניכם:
ראש ממשלת ישראל השיב מנה אחת אפיים לאחד העיתונאים הזרים שהשתמש בביטוי אנטישמי בכתבתו.

ב. דיאלוג חופשי עם הטקסט

- לאחר קריאת הסיפור, רצוי לאפשר לתלמידים לפתח שיחה חופשית על הסיפור. התלמידים יחליפו רשמים, מחשבות ורגשות שהסיפור מעורר בהם. חשוב לאפשר לתלמידים לשאול שאלות שונות על המסופר ולכרר התנהגויות ומעשים הנראים תמוהים בעיניהם.

ג. הצעה לפעילויות לסיכום הסיפור

1. אפשר לעודד את התלמידים להביע רשמים בדרכים בלתי מילוליות: להציג סצנה משמעותית מהסיפור, לצלם סיטואציה מבוזאת מהסיפור, ליצור קומיקס של רגעים חשובים בסיפור, להכין נושא מהסיפור בסגנון קולאז' תוך שימוש בחומרים שונים או להיעזר בתוכנות מחשב ליצירת דימויים חזותיים. אפשר לשתף פעולה עם המורה ליצור ואמנות בביה"ס.
כמו כן אפשר לנהל דיאלוג בין הדמויות, לספר את הסיפור או קטע ממנו בפנטומימה וכיו"ב.
2. לבקש מהתלמידים לספר את הסיפור מפי אחת הדמויות, או לספר את הסיפור בשרשרת: אחד מתחיל, השני ממשיך וכן הלאה.

ד. קריאה מדויקת במקרא

חשוב לעודד את התלמידים לקרוא בקול רם, במדויק, תוך שימת לב לאינטונציה הנכונה, פסוקים שמצאו חן בעיניהם או פסוקים שהתרשמו מהם או קריאה בתפקידים של הנלמד.

ה. לימוד ניבים ופתגמים

שימוש בניבים, פתגמים וביטויים מקראיים הוא אחד הקודים של התרבות הישראלית. הרגל של שימוש בהם יאפשר לתלמידים לזכור את הסיפורים, להתייחס לערכים ולדון ברעיונות העולים מהם. אפשר לבקש מהתלמידים לחבר חידות לשוניות, להכין משחקי רביעיות ומשחקי זיכרון.

תוכנית הלימודים במקרא לכיתה ה

שמואל א

הפרקים והפסוקים הנלמדים:

א', ב' 26-11, ג', ד', ה' 5-1, ז' 2-1, 17-15, ח', ט', י', י"א, י"ג 14-1, ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח, כ"ד, כ"ה, כ"ח, ל"א.

נושאים, מושגים ותכנים להדגשה במהלך ההוראה:

- המנהיגות נשללת ממנהיגים (או מיורשיהם) המועלים בתפקידם
בית עלי – שמואל א'-ב' 26-11, ג', ד'.
בני שמואל – שמואל א'-ח' 6-1.
- שאול והעימות עם שמואל – שמואל א' – י"ג 14-1, ט"ו, ט"ז.
חילוקי הדעות בין תפיסת מלכות האלוהים לבין דרישת מלך בשר ודם הוכרעו בהמלכת שאול. תפקידו העיקרי היה לארגן את העם מול הפלשתים והאויבים האחרים.
שמואל א'-ח', ט' 27-15, י', י"א, י"ג, ט"ו 9-1.
- שאול ודוד מצליחים כאשר רוח ה' שורה עליהם
שמואל א'-י"א, ט"ז, י"ז, י"ח.
- שאול המלך כדמות טרגית
שמואל א'-י"ג, ל"א.
- דוד מבסס את מעמדו כמנהיג עוד בהיות שאול מלך על ישראל
שמואל א'-י"ח, כ"ד, כ"ה, (כ"ו), כ"ח 2-1.

ניבים, ביטויים וקטעים לבקיאות:

"מִיָּמִים יָמִימָה"	שמואל א' א' 3
"(ולחנה יתן) מנה אחת אֶפְיִים"	שמואל א' א' 5
"מָרַת נָפֶשׁ"	שמואל א' א' 01
"עָשִׂי הַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ"	שמואל א' א' 32, (ג' 81)
"אל הנער הזה התפללתי"	שמואל א' א' 72
"כֹּל אֲשֶׁר יַעֲלֶה הַמִּזְבֵּחַ"	שמואל א' ב' 41
"אִין חֲזוֹן נִפְרִיץ"	שמואל א' ג' 1
"כֹּל שָׁמְעוּ הַצְּלִינָה שְׁתֵּי אֲזַנָּיו"	שמואל א' ג' 11
"כָּכָל הַגּוֹיִים"	שמואל א' ח' 5
"מִשְׁכָּמוּ וּמַעֲלָה גְבוּהַ מִכָּל הָעָם"	שמואל א' ט' 2
"הלא בן ימיני אַנְכִי... משפחות שבטי בנימין"	שמואל א' ט' 12
"הגם שאול פִּנְכִי־אִים"	שמואל א' י' 11; 21
"נִחְבָּא אל הַפְּלִים"	שמואל א' י' 22
"יחי המלך"	שמואל א' י' 42
"וְעַשִׂיתֶם לָנוּ כָּכָל הַטּוֹב בְּעֵינֵיכֶם"	שמואל א' י"א 01
"כִּחֹל אֲשֶׁר עַל שִׁפְתַי הִים לְרַב"	שמואל א' י"ג 5
"אִישׁ כְּלָבָו"	שמואל א' י"ג 41
"הַחֲפֹץ לֵה' בְּעֵלוֹת... להקשיב מִחֻלַּב אֵילִים"	שמואל א' ט"ו 22
"נִצַּח יִשְׂרָאֵל לֹא יִשְׁקָר"	שמואל א' ט"ו 92
"כִּי הָאָדָם יִרְאֶה לְעֵינָיִים וְה' יִרְאֶה לְלֵבָב"	שמואל א' ט"ז 7
"אֲדַמּוּנִי עִם יָפֶה עֵינַיִם וְטוֹב רְאִי"	שמואל א' ט"ז 21 (י"ז 24)
"אִישׁ הַבָּנִים"	שמואל א' י"ז 32
"הִכָּה שְׂאוֹל בְּאַלְפּוֹ וְדוֹד בְּרִכְבוֹתָיו"	שמואל א' י"ח 7
"יִשְׁפֹּט ה' בֵּינִי וּבֵינֶךָ"	שמואל א' כ"ד 21
"מִרְשָׁעִים יֵצֵא רִשָׁע"	שמואל א' כ"ד 31
"וְאַתָּה שְׁלוֹם, וּבֵיתְךָ שְׁלוֹם וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ שְׁלוֹם"	שמואל א' כ"ה 6
"וַיֵּשֶׁב לִי רַעַה תַּחַת טוֹבָה"	שמואל א' כ"ה 12
"וְאַשִׁים נַפְשִׁי בְּכַפִּי"	שמואל א' כ"ה 12

שמואל ב

הפרקים והפסוקים הנלמדים:

א', ב', ג' 1, ה' 12-1, ו', ז' 17-1, י"א, י"ב, י"ג, י"ד, ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח, י"ט.

נושאים, מושגים ותכנים להדגשה – במהלך ההוראה:

- חשיבותו של דוד בתולדות העם היא בליכוד השבטים תחת מלכותו, בניצחונו על אויבי ישראל, בכיבוש ירושלים, בהפיכתה לבירה ובייסוד הפולחן בה.
שמואל ב'-ה' 12-1, ו'.
- מלכות בית דוד היא נצחית כי ה' כרת ברית עם דוד.
שמואל ב'-ז' 17-1.
- חטאיו של דוד גוררים אחריהם שרשרת פורענויות בכיתו ובממלכה.
שמואל ב'-י"א, י"ב 1-23, י"ג, ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח, י"ט.
- מלכים אינם מעל לחוק. הנביא מוכיח מלכים כאשר הם חוטאים.
שמואל א'-י"ג, ט"ו, כ"ח; שמואל ב'-י"ב.

ניבים, ביטויים וקטעים לבקיאות:

"הַצְבִי יִשְׂרָאֵל... וַיֵּאבְדוּ כָלֵי מִלְחָמָה"	שמואל ב' א' 72-91
"תְּחַזְקֵנָה יְדֵיכֶם וְהָיוּ לְבָנֵי-חַיִל"	שמואל ב' ב' 7
"יְקוֹמוּ נָא הַנְּעָרִים וַיִּשְׁחָקוּ לְפָנֵינוּ"	שמואל ב' ב' 41
"קַל בְּרַגְלֵי כֹאחַד הַצְּבָיִם אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה"	שמואל ב' ב' 81
"הֲלִנְצַח תֹּאכַל חֶרֶב"	שמואל ב' ב' 62
"עֲצַמְךָ וּבִשְׂרֹךְ אֲנַחְנוּ"	שמואל ב' ה' 1 (י"ט 31, 41)
"אַתָּה הֵייתָה הַמוֹצִיא וְהַמְבִי"	שמואל ב' ה' 2
"אֲנִי אֶהְיֶה לּוֹ לְאֹב וְהוּא יֶהְיֶה לִּי לְבָן"	שמואל ב' ז' 41
"אַתָּה הָאִישׁ"	שמואל ב' י"ב 7
"אֲנִי הֵלֵךְ אֵלָיו וְהוּא לֹא יָשׁוּב אֵלָי"	שמואל ב' י"ב 32
"וְלֹא דָבַר... לְמַרְעֵ וְעַד טוֹב"	שמואל ב' י"ג 22
"כָּטוֹב לִב... בֵּינָן"	שמואל ב' י"ג 82
"חֹזְקוֹ וְהָיוּ לְבָנֵי חַיִל"	שמואל ב' י"ג 82
"מִכַּף רַגְלוֹ וְעַד קִנְיָדוֹ לֹא הָיָה בּוֹ מוֹם"	שמואל ב' י"ד 52
"כָּדָב שָׂכּוֹל בַּשָּׂדֶה"	שמואל ב' י"ז 8
"מִדָּן וְעַד בָּאֵר שֶׁבַע"	שמואל ב' י"ז 11
"לְאֵט לִי לְנַעַר לְאַבְשָׁלוֹם"	שמואל ב' י"ח 5
"וַיִּתֵּן בֵּין הַשָּׁמַיִם וּבֵין הָאָרֶץ"	שמואל ב' י"ח 9
"עֲשִׂיתִי בְּנַפְשִׁי שָׁקֵר"	שמואל ב' י"ח 31
"אִישׁ בַּשׁוֹרָה"	שמואל ב' י"ח 02
"בְּנֵי בְנֵי אַבְשָׁלוֹם... אַבְשָׁלוֹם בְּנֵי בְנֵי"	שמואל ב' י"ט 1
"אַחִי אַתָּם עֲצַמִּי וּבִשְׂרֵי אַתָּם"	שמואל ב' י"ט 31 (41)
"כֹּה יַעֲשֶׂה לִּי אֱלֹהִים וְכֹה יוֹסִיף"	שמואל ב' י"ט 41
"כֹּאִישׁ אַחַד"	שמואל ב' י"ט 51

הדגשים בתוכנית הלימודים

שמואל א

פרק א

- חשיבותה של העיר שילה.
- היחסים במשפחת אלקנה.
- משמעות הנדר שנדרה חנה.
- סיפור הולדתו של שמואל מרמז על יעודו.

פרק ב

- בני עלי חטאו הם נצלו את מעמדם ככוהנים.
- הניגוד בין שמואל לבני עלי.
- עלי נכשל בחינוך בניו.

פרק ג

- היחסים בין עלי לשמואל כפי שהם משתקפים בהתגלות ה' לשמואל.
- הנבואה על חורבן בית עלי מלמדת שהמנהיגות נשללת ממנהיגים או מיורשיהם המועלים בתפקידם.
- עלי מקבל את הדין.

פרק ד

- רצון אלוהים וכשלון אנושי של ניהול הקרב ע"י בני ישראל, גרמו לניצחון הפלשתים.
- ה' אינו מושיע עם שמנהיגיו חטאו.
- ארון ה' הוא סמל בלבד ואין לו כוח להושיע.
- נבואת ה' לשמואל על חורבן בית עלי מתגשמת.

פרק ה, פסוקים א-ה

- אלוהי ישראל הכה בחזקה את אל הפלשתים וגם בפלשתים כתוצאה מכך נשברה גאוותם.

פרק ז פסוקים א - ב ופסוקים טז - יז

- בהנהגת שמואל חוזרים בני ישראל לעבוד את ה'.
- שמואל שימש בתפקיד שופט.

פרק ח

- הסיבות לדרישת העם להחליף במלך את שלטון השופטים.
- הסיבות להתנגדותו של שמואל להמליך מלך.
- המלך במשפט המלך מתואר כמלך עריץ הגוזל את כל מה שיש לנתיניו לצורכיו הפרטיים.
- הבנת מניעי שמואל בתיאור דמות המלך במשפט המלך.
- היתרונות והחסרונות של שלטון השופטים מול היתרונות והחסרונות של שלטון לך.

פרק ט

- שרשרת האירועים שהביאה לפגישתם של שאול ושמואל.
- חשיפת הרמזים בסיפור ששאול הוא המלך המיועד.
- השלב הראשון במשיחת שאול למלך.
- הסיבות לסודיות משיחת שאול.
- מעשי שאול המעידים על תכונותיו

פרק י

- שמואל מחזק ומעודד את שאול.
- משמעות האותות.
- תהליך השינוי שחל בשאול.
- שאול חייב להיות כפוף להוראות שמואל הבאות בשם ה'.
- בחירתו הפומבית של שאול היא השלב השני בהמלכתו.
- תגובות מעורבות בעם על בחירת שאול.

פרק יא

- מצבה של יבש גלעד תחת האיום העמוני.
- שאול מגלה יכולות מנהיגות.
- הניצחון על עמון והשלב השלישי בהמלכתו.
- שאול שגה כאשר מחל למתנגדיו.
- בני ישראל תפקידו של שאול: לארגן את העם למלחמה בפלשתים.
- העימות בין שמואל ושאול.

פרק טו

- ההבדל בין המלחמה בעמון ופלשתים לבין המלחמה בעמלק.
- העימות בין שמואל ושאול.
- אופיו של שאול כפי שהתבטא בויכוח עם שמואל.
- עונשו של שאול - המנהיגות נשללת ממנו.
- יחסו הרגשי של שמואל לשאול

פרק טז

- הקשיים של שמואל לצאת בשליחות ה' לבית לחם.
- ההבדלים בין מגבלות נקודת המבט של האדם לבין ראייתו של האל.
- **הדמיון והשוני בין משיחת דוד למשיחת שאול.**
- הנסיבות שהביאו לפגישת דוד ושאול.
- הצלחות דוד בבית שאול.

פרק יז

- הקשר בין מצבו הנפשי של שאול להתחדשות המלחמה עם הפלשתים..
- דמותו היהירה והמאיימת של גלית, הצעתו למלחמת ביניים.
- הנסיבות שהביאו את דוד הצעיר לשדה הקרב.

- הניגוד בין תגובת שאול לאתגר של גלית לתגובת דוד.
- מעשיו של דוד ודבריו מעידים על אמונה עמוקה באלוהים, אומץ, תבונה ותושייה במלחמתו בגלית.

פרק יח

- הסיבות לפחדו של שאול מדוד ולשנאתו אליו.
- דוד מצליח בכל מעשיו.
- דמותו של דוד כריזמתית והוא אהוב העם.

פרק כד

- דוד נמלט למדבר יהודה מפני שאול.
- דוד נמנע מלהמית את שאול במערה משום שהוא משיח ה'
- נימוקי דוד כשהוא מנסה לשכנע את שאול להפסיק את המרדף אחריו.
- שאול מודה שהתנכל לדוד.

פרק כה

- אורח חייו של דוד במדבר יהודה.
- גורמי העימות בין נבל ודוד.
- יחסו של נבל לדוד.
- אביגיל מחליטה לפעול אצל דוד להצלת חיי בני משפחתה.
- אביגיל מצליחה לשכנע את דוד לחזור בו מתוכנית הנקם.
- תכונות האופי של אביגיל כפי שהם מתבטאים במעשיה ובדבריה.

פרק כח

- מצוקתו וחרדתו של שאול לפני הקרב הממשמש ובא עם הפלשתים בעמק יזרעאל.
- שאול שהשמיד את האבות והיידעונים, פועל בייאוש בניגוד לאיסור מהתורה לפנות לעזרת בעלת אוב.
- שאול שומע בשורות קשות אצל בעלת האוב.
- שאול מתעלה מעל פחדיו ויוצא לקרב בפלשתים למרות שהוא יודע שהוא ובניו ימותו במלחמה.

פרק לא

- האופן בו מתו שאול ובניו.
- אנשי יבש גלעד מצילים את כבוד בית שאול.

שמואל ב

פרק א

- דוד נוהג בממלכתיות ומתאבל על מות שאול אויבו.
- גרסת הנער העמלקי מול גרסת המספר בשמואל א פרק לא.
- שיקולים בעד ונגד הריגתו של הנער העמלקי.
- קינת דוד היא ביטוי לצער עמוק האוכרן והמפלה.
- אמצעים אמנותיים בקינת דוד.

פרק ב

- דוד פועל בתבונה ומצליח להתקבל כמלך על ידי שבט יהודה.
- נאמני בית שאול מתנגדים לדוד וממליכים את איש בשת.
- ביטויי המאבק על השלטון בין תומכי דוד ותומכי איש בשת.
- זכות ההגנה העצמית ומגבלותיה.
- יואב פועל כמנהיג כאשר הוא מתגבר על צערו האישי ומונע שפיעות דמים.

פרק ה פסוקים א – יב

- חשיבותו של דוד בתולדות עמנו היא בארגון ממלכה גדולה ומסודרת.
- שיקולי דוד בבחירת ירושלים כעיר בירה.
- דוד קושר קשרים עם ממלכת צור.

פרק ו

- דוד מעלה את ארון ה' לירושלים וקובע אותה כמרכז הפולחן הדתי.
- הקרע בין מיכל בת שאול לדוד.

פרק ז – פסוקים א – יז

- סמכות הנביא נובעת מכך שהוא מקבל את דבריו מפי ה'..
- הסיבות שמנעו מדוד לבנות את בית המקדש בירושלים.
- מלכות דוד היא נצחית, מלכותו תעבור לצאצאיו מדור לדור.

פרק יא

- חטאי דוד – מעשה בת שבע והמתת אוריה.
- הערכת דמותו של אוריה מעשיו והתנהגותו.
- בחינת התנהגותו של יואב שביצע את פקודת דוד ודאג שאוריה ימות.

פרק יב

- כבשת הרש – המשל והנמשל.
- הנביא מוכיח מלכים כאשר הם חוטאים.
- המלך בישראל כפוף לחוקי התורה.
- הודאת דוד בחטאו.
- הקשר בין חטאי דוד לעונשו.
- מות הילד – חוליה ראשונה בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד כעונש על חטאיו.

פרק יג

- אמנון בכורו של דוד מעיז להתנהג באלימות ובחוסר מוסריות.
- אסונה של תמר.
- דוד כועס על אמנון, אך אינו מעיז להענישו.
- אבשלום נוקם את אונס תמר.
- רצח אמנון – חוליה נוספת בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד כעונש על חטאיו.

פרק יד

- הסיפור ונמשלו בדברי האישה מתקוע לדוד.
- היחסים בין דוד ויואב.
- אבשלום חוזר לירושלים ומפעיל כוח כדי להשיג את מבוקשו.

פרק טו

- מרד אבשלום - חוליה נוספת בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד, כעונש על חטאיו.
- אנושיות ונאמנות כפי שהם מתבטאים בשיחה בין דוד ואתי הגתי.
- הכנות אבשלום לגניבת לב העם ולמרד.
- הגורמים לתמיכת רוב העם באבשלום.
- כניסת אבשלום לירושלים מסמלת את המלכתו.
- שיקולי דוד בהחלטה לעזוב את ירושלים עם נאמניו.
- למרות הצער והכאב דוד ממשיך להנהיג ולקבל החלטות נבונות.

פרק טז

- האם צדק דוד כשהעניק פרס לציבא?
- דוד מגלה גדולת נפש ביחסו לשמעיה בן גרא.
- אבשלום בא בפומבי אל פילגשי אביו - חוליה נוספת בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד, כעונש על חטאיו.

פרק יז

- השוואה בין עצת אחיתפל לעצת חושי.
- סיבה אלוהית וסיבה אנושית גרמו לכך שאבשלום קבל את עצת חושי.
- השוואה בין ספור הצלת המרגלים ששלח חושי להצלת מרגלי יהושע ביריחו.
- דוד מקבל תמיכה מידידו בעבר הירדן המזרחי.

פרק יח

- דוד מארגן את צבאו לקראת המערכה לחיסול המרד.
- הסיבות לכישלוננו של צבא אבשלום.
- שיקולי דוד מול שיקולי יואב בקשר לחיי אבשלום.
- מות אבשלום - חוליה נוספת בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד כעונש על חטאיו.

פרק יט

- קינת דוד על אבשלום, ביטוי לכאב נורא של אב במות בנו..
- חובת המנהיג להתעלות מעל רגשותיו האישיים לטובת עמו.
- דוד שולח שליחים לשבט יהודה ומבקש שיקדימו להזמינו לשוב לתפקידו.
- שיקולי דוד כאשר החליט לא להעניש את שמעיה בן גרא.
- עונשו של מפיבשת מוצדק, או לא?
- דוד גומל טובה תחת טובה למיטיבו ברזילי הגלעדי.
- משמעות המריבה בין שבטי ישראל לשבט יהודה.

מלכים א

פרק א

- מצב הממלכה בזקנתו של דוד.
- המאבק על ירושת המלוכה - חוליה נוספת בשרשרת פורעניות בביתו ובממלכתו של דוד כעונש על חטאיו.
- בת שבע ונתן הנביא פועלים להמלכת שלמה.
- דוד מגלה יכול החלטה למרות זקנתו וחולשתו.
- אופן המלכת שלמה

פרק ב

- פרטי צוואת דוד לשלמה וסיבותיהם.
- שלמה מקיים את צוואת אביו והממלכה נכונה בידיו.

שונות ומחלוקת בספר שמואל / משה אילן

א. המחלוקת בדבר מינוי מלך (שמואל א, ח')

מחלוקת זו היא בין זקני ישראל ובין שמואל (שמואל א, ח'). עמדת זקני ישראל מוצגת בפני שמואל, "שימה לנו מלך לשפטנו ככל־הגוים" (שמואל א, ח' 5) וחוזרת בהמשך הדברים: "והיינו גם־אנחנו ככל־הגוים, ושפִּטְנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את־מלחמתינו" (שמואל א, ח' 20). עמדת שמואל אינה מוצגת באמצעות דברים שאמר, אך המספר מעיד על עמדתו באומרו: "וירע הדבר בעיני שמואל כאשר אמרו תנה לנו מלך לשפטנו" (שמואל א ח' 6), וכן בדברי ה' אל שמואל: "שמע בקולם והמלכת להם מלך" (שמואל א ח' 22).

עמדת זקני ישראל נובעת מהנמקות פוליטיות־ביטחוניות – הלחץ המסיבי של הפלשתים מצריך הנהגה קבועה ורצופה לכל שבטי ישראל. השעבוד לפלשתים והמכות שהנחיתו על שבטי ישראל במלחמה מצדיקים עמדה זו. עמדתו של שמואל היא עמדה אידיאולוגית הרואה את ה' כמלכם של ישראל וכשולחם של מנהיגים־שליחים בעת הצורך כדי להצילם ממצוקה; הוא עושה זאת גם על ידי שליחת מושיעים (כגון השופטים) וגם על ידי שליחת נביאים (שמואל עצמו).

העמדה הפוליטית־ביטחוניית של העם היא הגוברת, ושמואל אנוס להיענות לפניית העם. המחלוקת מוצגת במקרא כנפתרת על ידי ה'. דבר ה' אל שמואל קובע: "שמע בקול העם לכל אשר יאמרו אליך" (שמואל א ח' 7). שמואל מוכיח את העם על עמדתם האידיאולוגית המוטעית: "ואתם היום מאסתם את אלהיכם אשר הוא מושיע" (שמואל א י' 19). אך הוא נכנע לעמדתם וממנה להם מלך כפי שמעלה הגורל. במחלוקת זו לא האידיאולוגיה גוברת אלא המציאות הממשית, ומעבר לניצחון – העמדה של העם; הדבר מתבטא בכך שהמתנגד הראשי למינוי מלך הוא המארגן והנותן גושפנקא לבחירת שאול למלך על ישראל.

ב. המחלוקת בין שמואל ושאול (שמואל א י"ג, ט"ו)

המקרא מציג שני סיפורים על המחלוקת שבין שמואל ושאול (שמואל א י"ג, ט"ו). בפרק י"ג מובא הסיפור על הקרבת הקרבן על ידי שאול בניגוד לצו של שמואל. בפרק ט"ו מובא הסיפור על צו השמדה טוטלית של האויב העמלקי למרות הוראת שמואל. בשני הסיפורים חוזר אותו הדפוס: כאשר שאול מחליט לפעול כשם שפעל, הוא משוכנע שהוא מקיים בכך את צו ה' והוא מבצע את הוראותיו של שמואל לפי מיטב הבנתו והכרתו. מנקודת מבטו של שמואל, שאול המרה את פיו ואת הוראותיו שניתנו לו בתוקף היותו שליח האל.

בשני המקרים יש לשאול הסברים משכנעים:

בסיפור ההמתנה למלחמה – "ויאמר שאול כִּי־ראיתי כִּי־נִפְץ העם מעלי, ואתה [שמואל] לא־באת למועד הימים, ופלשתים נאספים מִכְמֶשׁ, נֹאמַר עתה יִרְדוּ פלשתים אלי הגלגל לפני ה' לא חֲלִיתִי, נֶאֱתַאֲפֵק וְאָעֵלָה העלה" (שמואל א י"ג 11-12)

בדבריו מתאר שאול את הנסיבות הביטחוניות החמורות, מאשים את שמואל שעל אף הנסיבות החמורות לא הזדרז להגיע ומעיד על עצמו במילה "ואתאפק" כי הוא הכריח את עצמו, התגבר על רצונו ונטל יוזמה כדי להציל את העם.

נקודת ראותו של שמואל היא שאין להתחשב כלל בנסיבות החמורות שהניעו את שאול לפעול. לדעתו יש למלא את מצוות ה' באופן מוחלט ואין לשנותה או לפרשה באופן שונה בגלל נסיבות כלשהן, שהרי אין האדם יודע ומבין מה עומד מאחורי המצווה להמתין, ומהן דרכי האל, וכיצד יושיע את העם ממצוקותיו.

לפנינו התנגשות בין שתי נקודות ראות, שבכל אחת מהן יש מן הצדק, אם שופטים אותה על־פי החוקיות הפנימית שלה ועל־פי ההיגיון הנובע ממנה.

שאל פועל לפי ההיגיון האנושי, ואילו שמואל פועל לפי נורמה האומרת שיש לציית ציות מוחלט לצו האל, גם אם הצו עומד בניגוד להיגיון האנושי.

בסיפור הריגת העמלקים וכל אשר להם – בניסיון להצדיק את הותרתם בחיים של אגג מלך עמלק והצאן והבקר מסביר שאל: "אשר שמעתי בקול ה' ואלך בדרך אשר שלחני ה' ואביא את אגג מלך עמלק ואת עמלק החרמתי. ויקח העם מהשלל צאן ובקר ראשית החרם לזבוח לה' אלוהיך בגלגל" (שמואל א ט' 20-21).

שאל רואה במעשהו את מילוי השליחות שה' הטיל עליו. לדבריו, מה שהיה צריך להיות מוחרם על פי הצו המקורי הושאר למטרה נעלה – כל הבהמות שהשאיר ייזבחו לה', ובכך יקיים, לדעתו, את הצו על הצד הטוב ביותר.

גם בסיפור זה עומד ההיגיון האנושי, שבעזרתו אפשר להצדיק את שאל, שפעל בניגוד לדרישת הציות המוחלט לדבר ה' – היינו, לנורמת ההתנהגות הנובעת מאמונה מוחלטת בצו האל, כמו שדורש שמואל.

משני הסיפורים על ההתנגשויות בין שאל ושמואל אפשר להסיק כי הצו האלוהי אינו ניתן לפירוש אנושי, לעיבוד רציונלי או להסבר במסגרות נסיבתיות. דבר ה' הוא מסגרת שאין לפרוץ בה שום פרץ.

בכל מקרה שקיימת מחלוקת בין הפירוש האנושי הרציונלי או הנסיבתי לבין הציות המילולי המוחלט, תמיד תהיה ידו של הצד האנושי על התחלופה. זהו המסר המקראי במחלוקת בין מי שאינו נביא לנביא. גורלו של שאל, שממלכתו נלקחה ממנו וניתנה לאיש אחר, מוכיח זאת במסגרת ההיסטוריוסופית-התיאולוגית המוצגת בספרות המקראית.

ג. המחלוקת בין דוד וגולית (שמואל א י"ז)

המחלוקת בין דוד וגולית היא מחלוקת סמלית בין מי שמייצג כוח פיזי אלים לבין מי שמייצג כוח רוחני ואמונה אידיאולוגית (שמואל א י"ז).

גולית מוצג כמי שבא לשעבד, וכיטחוונו נובע מכוחו הפיזי, מנשקו המשוכלל, מממדיו הבלתי טבעיים ומהיעדר דמות שמשותווה אליו בכוחה הפיזי.

דוד מוצג כמי שבא להגן על כבוד עמו ועל כבוד אלוהיו, ומכאן כוחו וכיטחונו.

גולית אומר: "אני חרפתי את מערכות ישראל היום הזה, תנו לי איש ונלחמה יחדיו" (שמואל א י"ז 10). דוד אומר לגולית: "אתה בא אלי בחרב ובחנית ובכידון, ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות אלהי מערכות ישראל אשר חרפת, היום הזה יסגרך ה' בידי והכיתיך והסירותי את ראשך מעליך..." (שמואל א י"ז 40).

דוד מציג עמדה לפיה העליונות תהיה למי שמייצג את ה' ולא למי שמבסס את יתרונו על נשק חזק ומשוכלל. שני היריבים מפגינים רגשות בוז זה כלפי זה. הבוז של גולית נובע מתחושת כוחו ומהדימוי שיש לו על חולשתו של דוד. הבוז של דוד כלפי גולית נובע מן הדעה שה' יעמוד לצדו.

הקרב נסתיים, כידוע, בניצחונו של דוד על גולית, והמשמעות היא כי הכוח האמיתי איננו כוח פיזי אלא כוח הנובע מאמונה באלוהים.

ד. המחלוקת בין שאל לדוד (שמואל א ט"ז-ל"א)

המחלוקת בין שאל לדוד היא מחלוקת שבין המלך המודח לבין המלך המיועד (שמואל א ט"ז-ל"א). פעמיים שמע שאל מפי שמואל על ביטול ממלכתו (שמואל א י"ג 14, ט"ו 28) ועל כך שה' ייתן אותה ל"איש כלבבו", ל"רעך הטוב ממך". אט"אט מתחוויר לשאל כי דוד הוא איש זה, והקנאה המתעוררת בו מתפתחת לפחד ולרדיפה.

המחלוקת מתבטאת בסדרה של ניסיונות מצד שאל לפגוע בדוד, בדרכים עקיפות וישירות, ובהצלחתו של דוד שלא להיפגע, להתחמק ולהינצל.

לפי המסופר במקרא מתקיים מדרף ארוך ובלתי פוסק של שאל אחרי דוד. הקו האופייני לסיפורים אלה הוא כישלונותיו החוזרים ונשנים של שאל אל מול הצלחותיו של דוד. לפי השקפת המספר, ירדתו וכישלונותיו של שאל מול עלייתו והצלחותיו של דוד נובעים מרוח ה' השורה על דוד מאז נמשח למלך בידי שמואל ומהסרתה של רוח זו משאל. על אף היותו נרדף ונתון לסכנות, דוד נחלץ מכולן; שאל, לעומתו, אינו מצליח אף לא באחד ממבצעיו.

בפרקים כ"ד וכ"ו מגיעה פרשת ההתנגדות בין השניים לשיאה. במרכז שני הסיפורים עומדות השיחות המתנהלות בין שאול ודוד. דוד חוזר ומבקש משאול להפסיק את רדיפתו הוא מציג את שאול ככפוי טובה. הוא מוכיח כי יכול היה להרוג את המלך, אך נמנע מלעשות זאת. שאול מודה בצדקתו של דוד ואף חוזר ומבטיח לו שיפסיק לרדוף אותו ולחפשו כדי להפריע לו. הוא מודה בכישלונו ומצהיר כי הוא יודע שהצדק עם דוד וכי גם המלוכה תהיה לו. עם זאת, סיפור המחלוקת והרדיפה אינו מסתיים עם מותו של שאול בקרב הגלבוע, ונמשך גם לאחר מכן. הקו המנחה של המספר המקראי הוא להראות כיצד רצון האלוהים מכוון את גורלם של גיבורי הסיפור. המחלוקת בין שאול ודוד היא מחלוקת אנושית, אך התפתחותה וסופה ידועים ומכוונים מראש לקראת תוצאה קבועה.

מתוך: שונות ומחלוקת בספר שמואל, משה אילן, מתוך: "על הפרק 16" מחלקת הפרסומים משרד החינוך עמ' 214-217

משבר המלוכה / שאול ושמואל / אריה ברטל

סקרנו את עליית שאול, את המרידה בפלשתים ואת מלחמותיו. עקבנו אחר פעילותו המנהלית ומעמדו המדיני וגילינו כי סיפור מלכותו של שאול הוא סיפור של הצלחה. והנה, באים כתובים שונים ומעידים על אחריתו כי הסתיימה במשבר חמור, אם לא בכישלון.

מקום מרכזי בין סימני המשבר תופסים סכסוכיו של שאול עם אישים שונים. מחלוקת קשה נפלה בינו לבין שמואל, ומחלוקת זו הסתיימה בקרע שלא נתאחה עוד. פרשת כוהני נוב, אשר שאול החרימם, מצביעה על אותו כיוון. הרת תוצאות היתה מסכת יחסיו האמביוולנטיים עם דוד, שהעכירה את רוחו בערוב ימיו. נוספו לכך המתיחות ואף המריבות הגלויות בינו לבין בנו בכורו יונתן, אשר שאול יעדו ליורשו. ואם לא די בכל אלה, הרי באות מסורות בספר דברי הימים א' י"ב ומעידות על שאול כי בימיו האחרונים נטשו אותו גיבורי חיל, ממיטב לוחמיו, וכיניהם אף קרובי משפחתו ושומרי משמרת ביתו, ועברו לצד דוד.

על כישלון שאול מעידה לכאורה גם מפלתו לרגלי הגלבוע, שהרי זאת ביטלה את ההישג המרכזי של מלכותו. היא החזירה את שלטון הפלשתים על ישראל ופתחה פתח למלחמת אחים מול בית שאול. נראה כאילו שאול חזר אל נקודת ההתחלה: עם ישראל מפורד ופלשתים מושלים בו! מכל הבחינות עשוי אפוא קיצו הטרגי לסמל את התמוטטות מפעל חייו. אך האם השקפה זאת על פרק הסיום של מלכות שאול נכונה? האומנם התפוררה ממלכת שאול עוד בטרם פגעו בו חצי הפלשתים? האם האסון שבו הסתיימו חייו היה מקרה ביש, או שמא תוצאה של מחדליו וטעויותיו? האומנם נכשל שאול?

על הסכסוך בין שאול לשמואל מביא ספרנו שתי מסורות: י"ג, ח-יד, שבה קשור גם י', ח' ופרק ט"ו. אך הדי המריבה עולים גם מתוך מסורות נוספות, כגון כ"ח, ט"ו ואילך. הארוכה והמפורטת ביניהן מצויה בפרק ט"ו. מבחינה ספרותית זהו פרק מורכב ביותר. גרעינו היסטורי, ודנו על כך בפרק על מסע עמלק, אך לעניין זה מוקדשים רק כעשרים אחוזים של הסיפור. השאר עוסק במחלוקת שנפלה בין שמואל לשאול לרגל אותה מלחמה, המנוסחת כפולמוס בעל מחזורים אחדים.

לפי מסורת זו פרצה המריבה ביניהם משום ששאול לא הקפיד כראוי על מצוות החרם כלפי עמלק, וליתר דיוק: הוא השאיר בחיים את אגג מלך עמלק וחמל על מיטב הצאן והבקר. דבריו הבוטים של שמואל "ותעט אל השלל" (יט) מעוררים אסוציאציה של ביזה שלוחת רסן וזלילה מתוך בולמוס (השווה י"ד, לב). שאול מכחיש בתוקף האשמות אלה. את מיטב הצאן והבקר לקח העם כדי להקריב ממנו "ראשית החרם" לה'. האם דיבר אמת, או שמא ניסה להשתמש מאחוריות? בדיקת הביטוי "ראשית החרם" תגלה כי לפנינו מונח סקראלי עתיק, אחד ממיני ה"ראשית" הניתנים לגבוה (ברטל 1964: 96 ואילך). מתברר שלא למטרת שלל החיו העם את מיטב הבהמה, אלא לשם קרבן לה'. תוספת הע' לפסוק יג מאשרת כי אמנם הקריבו את הבהמות במקום קדוש (ראה בודה, סגל). למעשה מעידים על כך גם דברי שמואל עצמו: "הנה שמע מזבח טוב להקשיב מחלב אילים" (כב). שכן בין שני עקרונות מקודשים, הזבח לה' והציות לדבר ה', ניתן לערוך השוואה בבחינת מה חשוב ממה, לא כן בין מצווה להפרתה. מתברר כי שאול דיבר אמת כאשר אמר לשמואל "הקמתי את דבר ה'" (יג). מעניין שהחייאת אגג מלך עמלק אינה נושא להתנצחות. את הטעם לכך נלמד להלן. מאחר שדווקא החלק הפולמוסי של הפרק מורכב ומסובך, היה מי שהטיל ספק אם ניתן בכלל ללמוד ממנו על הסכסוך שבין שני האישים (פון ראד: 52), אך זאת הפרוזה. אולם מי שמנסה להשתמש בחלק ה של סיפורנו כמקור היסטורי, חייב להבחין היטב בין מה שהכתוב רוצה ללמדנו לבין מה שנוכל ללמוד מתוכו על ההתרחשות ההיסטורית הלכה למעשה. המסר הדתי של פרשתנו הוא כי שאול נדחה מן המלוכה מחמת חטא שחטא בחרם עמלק. אך כדאי לשים לב כי בבמ' כ"ד, ז ובש"א י, ד, מח נזכר ניצחון שאול על אגג מלך עמלק בצורה אוהדת וללא שמץ גנאי למלך ישראל, וכבר הערנו על כך.

מה מסתתר אפוא מאחורי הטענה כי שאול פגע בחרם עמלק? האם היתה זאת רק מחלוקת על שיטה מחמירה או מקלה יותר של דיני החרם? (כך שטולץ: 136). לדעת פון ראד (52) מעידה פרשתנו על כך, כי המשטר החדש הסתכסך עד מהרה עם סדרי החיים המסורתיים ומוסדותיהם המקודשים. ואין זה מקרה שסכסוך זה התגלע דווקא

לרגל אחת המלחמות שנוהלו במתכונת של "מלחמות ה'", שהרי בתחום הצבאי הנהיג שאול את עיקר חידושו. גם זה לדעת פון ראד אופייני ומהימן, כי בפרשת חרם עמלק לא רק שאול, אלא בפירוש גם עם המלחמה, פועל בניגוד לעמדתו של שמואל. כי עם כינון המלוכה בישראל עברה גם על העם מהפכה של ממש, שנתנה אותותיה בתחומים רבים. גם שטיבה מעלה את עניין השלל, ששוב לא הוחרם לה', אלא נועד לפרנס את צבא המלך (293:). לאמיתו של דבר, נוכל להצביע במלחמות שאול על דוגמאות נוספות של סטייה מנוהגי מלחמות ה' (י"ד, כד ואילך, לב). גם דוד בקינתו משבח את שאול דווקא בזכות השלל שהביא לבנות ישראל (ש"ב א', כד). הוא עצמו נאלץ לאחר מכן לעסוק בסוגיה זו (ש"א ל', כד). כללו של דבר: בעיות בתחום זה בוודאי לא חסרו בתקופת ראשית המלוכה! אך האומנם שימש עניין השלל והחרם עילה למחלוקת?

סוגיין (53 ואילך) סבור כי המריבה נפלה בגלל היריבות שבין המלך לאיש האלוהים על מעמדם בתחום הפולחן הציבורי. שמואל ביקש למנוע משאול מעמד סקראלי דוגמת זה של מלכי המזרח הקדום, ששימשו ראשי הפולחן בממלכותיהם. דבר זה משתקף, לדעתו, ברקע שתי האפיזודות שנשתמרו במקרא על הסכסוך, ושתייהן אירעו לרגל הקרבת קרבן בטקס ציבורי. גם לדעת ברייט (187:) ואופנהיימר (154:) עולה מן ראשונה (י"ג, ח ואילך) כי שאול חמד את תפקיד הכהן בכרית השבטים, או שתבע לעצמו לפחות זכות להקריב את הקרבן לפני היציאה לקרב. אך בצדק טוען שטבה (252:), כי במקראות אחרים אין חולקים כלל על זכותו של שאול לשמש בפולחן (דוגמת י, ד, לג, לה). האמת היא שקשה להעלות מתוך שתי הפרשיות דבר ברור על סלע המחלוקת שבין שני האישים. שהרי לפי פשוטו של מקרא לפחות במריבה הראשונה לא נמצא כמעט של שאול כל דופי. לא שאול אלא שמואל הוא אשר לא עמד בדיבורו. הרצברג הבחין אף בנימה אוהדת לשאול העולה מסיפור זה, שמטרתו להאשימו כביכול בעברה חמורה. ואילו אופנהיימר מצביע על דיספרפורציה מובהקת בין החטא המיוחס למלך לבין העונש, הנגזר עליו בשתי הפרשיות גם יחד.

ובכן, מה היתה העילה האמיתית למחלוקת שהביאה לקרע בין שמואל לשאול? מן הסברות שציטטנו לעיל יש לדחות אחרות על הסף. אחרות, כגון ההתנגשות בין נוהגי מלחמה עתיקים לסדרי התקופה החדשה, יש בהן ממש, אך אין בהן כשלעצמן כדי להסביר את הסכסוך, מימדיו ותוצאותיו. לדעתנו, לא סמכויות המלך בתחום הפולחן הציבורי בממלכת ישראל שימשו סלע המחלוקת, אלא עניינים נכבדים הרבה יותר. יפה העיר אופנהיימר, שמפרשיות המריבה עולה הד למתיחות המתמדת ששררה בין שמואל לשאול על רקע זכויות ההנהגה. אך ניתן לדייק יותר: גרעינה של המחלוקת היה בעיית מעמדו של המלך, ולמעשה הכפיפות שנתחייב בה מלך ישראל, לפי ברית המלכות הישראלית, להלכה לאלוהים, למעשה לנציגו, הוא איש האלוהים! דבר זה בא לידי ביטוי חד־משמעי במאמר האותנטי, אשר שמואל הטיח כנגד שאול לרגל המריבה השנייה, לאמור: "הנה שמע מזבח טוב, להקשיב מחלב אילים... (ט"ו, כב). גם באפיזודה הראשונה משמיע שמואל דברים ברוח זו: "ל(ו)א שמרת את מצות ה' אלהיך... כי עתה הכין ה' את ממלכתך אל ישראל עד עולם" (י, ג, יג, וראה לעיל הע' 137).

הדברים טעונים הסבר. לפי ש"א י', ח' מצטווה שאול להמתין לשמואל שבעה ימים בגלגל. ואמנם, כך הוא עושה (י"ג, ח ואילך). רק משלא בא שמואל למועד מתברר כי לדעת שמואל לא מספר ימי ההמתנה היה העיקר, אלא רצונו לשמור לעצמו את היוזמה ואת התכנון המדיני והאופרטיבי של המבצע הצבאי, כפי שקבע זאת במפורש: "...והודעתי לך את אשר תעשה!" ציטטנו בפרק על ברית המלכות את דעת בירם (ב: 215), לפיה נועדה המלוכה בישראל להיות מלוכה מודרכת על ידי האל באמצעות שליחו, הוא שמואל. בין ביטויי הריבונות של ה' כלולות גם היוזמה המדינית וההדרכה הצבאית. כך נהגו בעבר משה עם יהושע (שמ' י"ז, ח ואילך) ודבורה עם ברק (שו' ד', ו, יד), וזאת עתידים לדרוש נביאים ובני נביאים ממלכי תקופתם גם בעתיד (מ"א כ', יג, כב: יש' ז', ג ואילך). נראה בעליל, שלא אורך זמן ההמתנה ולא עצם הקרבת הקרבן עוררו את התנגדותו הנחרצת של שמואל, אלא העובדה ששאול פעל על דעת עצמו כשהחליט לעלות לגב ההר על מנת לתקוף את מחנה הפלשתים במכמש. כי בכך פגע בנקודה מרכזית של המשטר המדיני שתכננו שמואל: בריבונותו של האל ובמעמד שליחו! כאן נטל שאול לעצמו סמכויות שלדעת שמואל אינן מגיעות לו! נשווה לנגד עינינו את החלטתו העצמאית של שאול בפרשה זאת, ויהיו אשר יהיו האילוצים שמתוכם פעל, לעומת הכרזת המלחמה על עמלק מפי שמואל (ט"ו א-ג), ונבין מה הכאיב לאחרון.

דבר זה נוכל לגלות גם מאחורי הסכסוך המתואר בפרק ט"ו. כבר הצבענו על כך ששתי האפיוזודות המתארות את ההתנגשות בין שני האישים מתרחשות בגלגל, דהיינו במקום קדוש, ולרגל טקס פולחני ציבורי. אך יש דבר נוסף, המשותף לשני המעמדות: בשניהם שאול מנצח על הטקס, ואילו שמואל כלל לא נמצא במקום. ניהול טקסי הציבור היה בעבר מסמכויותיו המובהקות של מנהיג ברית השבטים. שאול נטל אותן לעצמו, משום שכ"ראש שבטי ישראל" ראה עצמו כמתברר יורש לגיטימי לשופטים לשעבר (יהו' ח', ל ואילך: כ"ד). נראה כי גם תפקיד זה ביקש שמואל לשמור לעצמו במשטר המלוכה החדש.

יתרה מזו: כאשר דנו במסע עמלק, הסקנו על סמך פסוק יב בפרק ט"ו, כי גם בעיר כרמל שבדרום הר חברון ערך שאול טקס ציבורי. שיערנו כי מדובר במעמד שתכליתו היתה להכניס לברית המלכות של שאול את תושבי הדרום, שעד כה לא היו קשורים אליה. לרגל מעמד זה הציב לו שאול "יד", דהיינו הקים מצבה. הכול מצביע על כך כי באותו יום נערך טקס בעל חשיבות ראשונה שלא ניהל אותו. והרי לפי תפישת ברית המלכות בישראל אמור היה שמואל לייצג את השותף המרכזי בברית, את ה', הוא הריבון! השינוי הדרסטי שבמעשהו זה יד-טו, שמבחינה כרונולוגית קבענו זמנו לאחר הניצחון במערכת מכמש. בשני המעמדות מתוארים טקסי ברית מלכות, שנערכו לאחר ניצחון גדול במטרה להרחיב את הממלכה ולקשור אליה חוגים, שהיו עד אותו זמן מחוץ למסגרתה. ההבדל ביניהם מתבטא רק בכך שאת המעמד הראשון יזם וניהל שמואל, ואילו בשני פועל שאול לבדו, כאשר שמואל אינו נוכח כלל במקום. אישור למסקנה דלעיל, לפיה עילת המריבה שבין שמואל לשאול לרגל מסע עמלק אינה נעוצה ביחסו של שאול אל הבמה, אלא במחלוקת על סמכויות ההנהגה, עולה גם מפרשת המתתו של אגג מלך עמלק. בפולמוס שבין שמואל לשאול מפליאה שתיקתו של הראשון בעניין אגג. שהרי בעיני הסופר המקראי דין אגג כדין מיטב הבהמה אשר שאול והעם חמלו עליה (ט"ו, ט), ולפי חוקי החרם חייב היה להחרים את אגג בדיוק כמו את הצאן (ויק' כז, כט). אך הטעם לשתיקת שמואל יובן יפה לאור העובדה כי את הריגתו הטקסית מסוגל היה הוא עצמו לבצע (ט"ו, לג). מתברר כי אותו תפקיד ממש ביקש שמואל למלא גם בפרשת הבהמות וניהול הטקס כולו (מילגרם: 44).

ניתן להצביע על תחומים נוספים שבהם נטל שאול לעצמו סמכויות, שבעבר היו בידי שמואל. כשסקרנו את פרק ז' בספר שמואל א', ראינו שהפסוקים ג'ד רומזים למעמד של חידוש הברית עם ה', שאחד ממרכיביו המרכזיים היה ביעור האלילות, החטא האומי של אותם דורות. את הטקס הזה ניהל שמואל. והנה, אגב פרשת האישה בעלת האובו אנו קוראים כי שאול הכרית את האובות ואת הידעונים מן הארץ (כ"ח, ג, ט), אך שמואל אינו משבח את שאול על מעשהו זה. אדרבא, מן הנימה הפולמוסית שבה הוא רומז לעניין זה עולה שמשוהו אינו מוצא חן בעיניו (ראה ט"ו, כג). מתברר שלדעת שמואל נטל שאול גם בתחום זה סמכויות לעצמו, ששמואל ביקש לשמור בידיו גם במשטר המלוכה. והנה, גם פרשה זאת נזכרת במקום אחר בנימה חיובית וללא שמץ גנאי (במ' כ"ו, כא). בשעת הכתרתו של שאול עדיין ניצח שמואל על טקס כזה (ש"א י', כ). לאחר מכן משמש שאול בתפקיד זה ("יד, לז). גם טיפוח נוב, עיר הכוהנים, כמרכז פולחן ממלכתי והעלאת אחיה-אחימלך ממשפחת בית עלי לדרגת כוהנו של המלך, אפשר גם יחסו של שאול אל ארון הברית, ספק אם תאמו את השקפותיו ותוכניותיו של שמואל, ודנו על כך לעיל (הע' 69, ראה גם בוכר: 260 ואילך).

משמע, המחלוקת שבין שמואל לשאול נפלה בעיקר על רקע קונסטיטוציוני-דתי, כחילוקי דעות בעניין מעמד המלך וסמכויותיו לעומת מעמדו וסמכויותיו של איש האלוהים, קרי: שמואל עצמו, במשטר המלוכה החדש. ואין לתמוה על כך. כבר הטעמנו כי המלוכה המודרכת, כפי ששמואל תכננה, על חלוקת הסמכויות שבין המלך לבין הנביא, היתה מורכבת מכדי שלא תגרום לחיכוכים. אף אילו הסכיין שאול בלב שלם עם כל אותן הגבלות אשר ברית המלכות מיסודו של שמואל הטילה עליו, חזקה על הדינמיקה הפנימית של משרתו כי היתה מביאה אותו במוקדם או במאוחר לכלל התנגשות עם השיטה ועם יוצרה. שהרי למעשה הותירה בידי פחות סמכויות מאשר היו בידי שופטים דוגמת גדעון, שזכו בכריזמה וקיבלו את הוראותיהם ישירות מאת הסמכות העליונה. ואילו במלוכה הישראלית אמור הנביא, כשגריריו של ה' הריבון, להעניק למלך כריזמה ולמסור לו מה יעשה (דיון אצל רנטדורף: 160 ואילך). בתנאים אלה היו סכסוכים ומריבות בלתי נמנעים. וכדרך הטבע האנושי התגלעה המחלוקת בתחומים רבים ולרגל מאורעות שונים. אך את עיקרה יש לדעתנו לבקש באותם אלמנטים שזיקקנו מתוך המסורת המקראית: מחד גיסא, ברצונו

של שאול לרשת את תפקידיהם וסמכויותיהם של מנהיגי ברית השבטים לשעבר במלואם, ומאידך גיסא בניסיונו של שמואל לשמור לעצמו חלק מאלה. מחלוקת זאת ניזונה אפוא מתערובת של עקרונות דתיים-מדיניים וממניעים אנושיים סותרים. ומשום שהיתה זאת, לפחות בחלקה, מחלוקת לשם שמים, הצמיחה בסופו של דבר גם ברכה. שכן הטתה את משטר המלוכה בישראל אל אפיקים המייחדים אותו מן המשטרים המדיניים של ממלכות המזרח הקדום, ועוד נדון בכך בפרק הסיום. ומכל מקום יש להיזהר שלא לרדד את מניעיו של שמואל בסכסוך זה לדרגת קנוניה שפלה של זקן קנאי וצר אופקים, המנסה בשארית כוחו ובכל דרך אפשרית למנוע מן המתחרה הצעיר והמצליח לחולל את השינויים שהשעה היתה צריכה להם.

מתוך: משבר המלוכה שאול ושמואל, אריה ברטל, מתוך: מלכות שאול, הקיבוץ המאוחד תשמ"ב 1982, עמודים 130-135

הפולמוס בשאול וביתו מתכון לרצח אופי

הרקע לפולמוס

חילופי שושלות הם עילה לוויכוח פוליטי שמלחמת הרעות המלווה אותו היא שלב מעודן יחסית, כי סוג אירוע כזה מאופיין במקרים רבים במרחץ דמים. ספר שמואל נותן לקוראיו להבין כי המעבר מבית שאול לבית דוד היה מלווה במתחים אישיים וחברתיים, למן הרגע שבו הגיע דוד לחצר המלוכה של שאול. מתחים אלה הוליכו, בסופו של דבר, למלחמת דמים קשה בין תומכי כל אחד מהצדדים, מלחמה שארכה למעלה משבע שנים (שמואל ב' ב-ה 4). מלחמה זו מאופיינת בהתדרלות הכוחות התומכים בבית שאול ובהתחזקות התומכים בדוד: "ותהי המלחמה אֶרְכָה בין בית שאול ובין בית דוד, ודוד הלך וְחָזַק ובית שאול הלכים וְדָלִים" (שמואל ב' ג 1). מן המסופר עולה כי המלכת דוד, בן לשבט יהודה, ומינויו למלך על כל ישראל, לא עצרו את תומכי בית שאול, בנים לשבט בנימין, מלהמשיך ולטפח תקוות של שיבה למלוכה. פגישת דוד וציבא נער מפיבושת במהלך מרד אבשלום, שהיה ניסיון לסלק את דוד מכיסא המלוכה (שמואל ב' טז 1-4), תמיכת שמעי בן גרא בן הימיני ממשפחת שאול באבשלום המורד (שם, 5-13), הצהרות ציבא ושמעי עם דיכוי המרד על חטאים ונאמנותם לדוד (שם, יט 16-31), המרד הנוסף של שבע בן בכרי (שם, כ 1-22), שהיה אף הוא בן לשבט בנימין וזכה לתמיכה של "כל איש ישראל" (שם, 2), שפירושה תמיכת כל הצבא חוץ מ"איש יהודה" שהוא צבא יהודה (שם, יט 41-44), המתת הצאצאים לבית שאול, "את שני בני רצפה בת איה אשר ילדה לשאול את ארמני ואת מפיבשת ואת חמשת בני מיכל בת שאול אשר ילדה לעדריאל בן ברזלי המחלתי (שם, כא 8; יש להעדיף תיקון נוסח הגורס "מרב" שהרי מסופר כי למיכל לא היה ילד עד יום מותה ודם, ו 23). אזהרת דוד בצוואתו מפני שמעי בן גרא (מלכים א' ב 8-9) והריגתו בידי בניהו בן יהוידע בימי שלמה (שם, ב 36-46) – תיאורים אלה מבטאים את תסיסת הרוחות שלא פסקה גם לאחר חילופי השלטון ולאורך ימי מלוכות דוד. סביר להניח שאנשי שבט בנימין והצאצאים לבית שאול המשיכו לטפח תקוות של שיבה למלוכה, השלב הראשון בדרך למימושן היה הסרת דוד מכס שלטונו. יתרה מזו, התמיכה הציבורית שזכו לה המצפים לנפילת דוד היתה גדולה ביותר, כמו שניתן ללמוד מתיאור ההצטרפות הסוחפת לשתי המרידות שפרצו במהלך שלטונו של דוד: מרד אבשלום ומרד שבע בן בכרי מבנימין.

נראה כי עילת הפולמוס האנטי-שאוּלִי היא המאבקים שליוו את ראשית המלוכה בזמן התבססותה והתגבשותה. המציאות ההיסטורית קבעה ששושלת דוד האריכה ימים ושלטה ביהודה עד ימי יהויכין וצדקיהו. יהויכין אף נזכר שהיה מלך בבבל (מלכים ב' כה 27-30) וזרובבל, מצאצאיו, מונה לפַחַת יהודה בתקופת שיבת-ציון ובניין המקדש (חגי א 1, 14, ב 2, 21). הרשימה בדברי הימים א' ג 17-24 מזכירה צאצאים לבית דוד דורות מספר לאחר החורבן וניתן ללמוד ממנה על קיומם של צאצאים לבית דוד עד תחילת המאה הרביעית לפסה"נ (ליוור, בית דוד, 5-19). חילוף הבתים והתמדת שושלת בית דוד תבעו מן ההיסטוריוגרפים המקראיים, שכידוע שימשו פֶּה לתפישות אידיאולוגיות, לנמק את הבחירה בדוד ובביתו. כדי לממש מטרה זו הם החליטו להראות את שאול וביתו באופן כזה שירידתם מעל במת ההיסטוריה תתפרש כצעד יזום ומתוכנן בידי האל וכמהלך המאשש את הדרך הצודקת שלפיו הוא מנווט את ההיסטוריה.

ראשית ימי המלוכה מתוארים במקרא בשני חיבורים היסטוריוגרפיים, האחד הוא ספר שמואל והאחר הוא ספר דברי הימים. לפיכך גם תיאור חילופי השושלות, מבית שאול לבית דוד, מופיע פעמיים. כך קורה שהפולמוס על שאול וביתו העסיק לא רק את בעל ספר שמואל, אלא גם את בעל ספר דברי הימים, והתוצאה היא שיחסי שאול ודוד, יחסי כל אחד מהם עם האל ושליחיו הנביאים, והסיבות להעדפת דוד הם נושאים הנדונים בשני הספרים. עם זאת, אופן הטיפול של כל אחד מן הספרים הנזכרים בנושא התגבשות המלוכה בישראל הוא שונה.

הפולמוס נגד שאול בספר שמואל

הפולמוס הגלוי

העיון בתיאור ימי שלטונו של שאול בספר שמואל א' מלמד על מציאות ספרותית מורכבת ביותר. מצד אחד, בולטת בו המגמה להאיר הן את הבחירה בשאול והמלכתו למלך והן את נפילתו כביטוי לרצון האל והשגחתו. מצד אחר, בעל ספר שמואל מדגיש באופן גלוי ומפורש כי שאול מונה לתפקידו בלחץ הנסיכות האנושיות, דהיינו: הצורך והרצון של העם למנות מלך שיעמוד בראשו במלחמותיו עם אויביו. העם פנה אל שמואל, שלבד מהיותו מי ששפט את ישראל באותה עת (שמואל א' ז 15-17), היה גם נביא שתיווך בין העם לבין אלוהיו. מרצף התיאור עולה כי העילה לפניית העם היתה ששמואל זָקן ובניו, שמינה לשפוט את ישראל, לא הלכו בדרכיו (שם, ח 1-5). בקשת העם למלך, ורצונם להיות "ככל הגויים", הם אפוא ביקורת על הנהגת שמואל בשני מישורים: מדיניות הפנים, משמע: מינוי בניו המושחתים לשופטים; ומדיניות החוץ, משמע: היעדר מנהיג צבאי, שייצא לפני העם ויילחם את מלחמותיו. מעורבות הנביא במינוי המלך מלמדת על היות המינוי בהסכמת האל ומכוח בחירתו. שמואל, שהמינוי היה רע בעיניו, מצווה לשמוע בקול העם ולהמליך להם את המלך שנבחר בידי ה' (שם, ח 6-יב 25).

ההחלטה האלוהית להסיר את שאול מתפקידו היתה, על פי המסופר, משום שלא ציית לדרישות האלוהיות שנמסרו לו באמצעות הנביא. שאול לא שמר את מצוות ה' לפני המלחמה במכמש, הוא לא חיכה ששמואל יגיע, העלה עולות לה', ושמואל נזף בו (שם, יג, וראו בייחוד פסוקים 8-15). הביקורות על שמואל בהקשר זה, בטענה שחיכה עד היום השביעי ולא הקדים את הגעתו למרות התנאים הקשים שהיו בהם שאול וצבאו, אינה מבטלת את אי-הציות מצד שאול, אלא רק מרככת אותו. ואילו הצגת שמואל כאינטרסנט כשלעצמו מקנה לסכסוך ממד אנושי ועומק פסיכולוגי. לאחר מכן, שאול לא ביצע את דבר ה' במלחמת עמלק (שמואל א' טו) וה' נחם על שהמליך אותו, כפי שעולה מדבריהם של האל והמסופר (שם, 11, 35).

שלטונו של שאול, לאחר שני אירועים אלה, הוא בסימן רוח ה' שסרה מעמו ורוח רעה שביעתה אותו (שם, טז 14), וסימנה המובהק היה סדרה של ניסיונות כושלים מטעמו של שאול, מודעים ובלתי-מודעים, לחסל את דוד. לאחר ההיגד מטעמו של המסופר בשמואל א' יח 9 "ויהי שאול עון (קרי: עוין) את דוד מהיום ההוא והלאה", היגד שהוא תגובה לשירת הנשים המשחקות: "הכה שאול באלפו (קרי: באלפיו) ודוד ברכבתיו" (שם, 7), בולט המעבר לתיאור ניסיונות שאול להרוג את דוד. ניסיונות אלה, שהתחילו כבר ממחרת ניצחון דוד על גלית (שם, 10), מתוארים כהשפעת רוח אלוהים הרעה. למעשה, ניסיונות אלה הם המניע העיקרי והרקע לכל המסופר משמואל א' יח 10 ועד מות שאול (שם, לא). אפילו המלחמות בפלשתים מצטיירות כהפסקות מאולצות במסגרת המרדף הנמשך אחר דוד. ולבסוף, שאול נהרג במאבק עם פלשתים, כדבר ה' באמצעות נביאו שמואל (שם, כח 15-19).

ההדגשה המפורשת שהאל ניחם על המלכת שאול, ושתפקודו הלקוי כמלך הוא תוצאה של רוח רעה מטעמו של האל היא בבחינת פולמוס גלוי נגד שאול. לא זו בלבד שהמלך שאול מתואר כמי שלא ציית לדבר ה', אלא הוא מתואר בשיטתיות כמוכה רוח רעה, ולכן כמי שאינו מתאים להנהיג את ישראל. אין זה מקרה שהסופר מתאר את עליית דוד לשלטון כאירוע שמאחוריו העדפה והכרעה אלוהית (שם, טז 1-14). יתרה מזו, כל מעשי דוד בימי חייו של שאול, לאחר מותו, ועד המלכתו הרשמית מתוארים בסימן רוח ה' שצלחה עליו מיום המשיחה "ומעלה" (שם, 13) והיתה עמו בכל דרכיו (יח 12, 14). ההבחנה בין הרוחות הצולחות על כל אחד מן הגיבורים, "רוח ה'" על דוד ו"רוח רעה מאת ה'" על שאול, משרתת אפוא את העמדות הגלויות בפולמוס ומכוונת את הקורא להבחין בין המועמד הטוב בעיני ה' לבין זה שמשום התנהגותו, סר חינו, ולכן ה' ניחם על המלכתו.

עם זאת, קורא ספר שמואל חש שהתיאור אינו חד-צדדי, ולמרות האמירות המפורשות והחומרים האנטי-שאוילים הברורים, המתארים את שאול ככישלון מתמשך, שאול אינו מצטייר כאישיות שלילית מכול וכול. אומנם, המגמה האנטי-שאוילית עולה גם מפרטים דקים, כמו למשל ניסוח סיכום הישגיו של שאול בשמואל א' יד 47 באמצעות הביטוי: "ובכל אשר יפנה ירשיע". סיכום זה בא לאחר תיאור שורת ניצחונותיו של שאול

ולכן הוא תמוה. ואומנם בגרסת השבעים כתוב "ויושע". הפירוש המקובל על פרשני ימי הביניים הוא: ירשיע את אויביו. ואילו בין החוקרים החדשים רבים מציעים לתקן את הכתוב ולקרוא: "ובכל אשר יפנה יושיע". אין ספק שבעלי הפירושים חשים כי הניסוח הקיים עשוי לפגוע בשאול, ולכן בדרכים שונות הם מנסים לתקן את המעוות. כמו כן, ראוי לתת את הדעת שפרשנים לאורך הדורות הבליטו צדדים חיוביים בהתנהגותו של שאול. כך, למשל, כאשר בא בן-ציון לוריא, מי שערך במשך שנים רבות את כתב-העת "בית מקרא", לסכם את ימי שאול, הוא כותב: "עיון בכתובים ללא דעה קדומה מעלה את הישגיו הגדולים של המלך הראשון למלכי ישראל וראוי הוא שנאמר: הבו גודל, תנו כבוד ויקר למלך שאול" (לוריא, מלכות שאול, עמ' 31). ראשיתה של מגמה זו כבר אצל חז"ל ששאלו: "מפני מה לא נמשכה מלכות בית שאול? מפני שלא היה בו שום דופי" (יומא כב ע"ב ועוד). מגמה זו בולטת במיוחד בחומרים ספרותיים ופרשניים מודרניים, המזדהים עם שאול, ואזכיר, למשל, את סדרת הבלדות של המשורר העברי שאול טשרניחובסקי (1875-1943), המוקדשות לשאול המלך. צבי אדר, איש מקרא וחינוך, יוצא להגנת שאול ומוותר על ניתוח בכלים ספרותיים לטובת ההצהרה הבאה: "על חטאו האישי הקשה בפרשת בת-שבע זוכה דוד בסליחה מאת נתן לאחר ששב והודה בחטאו, ואילו על אי-מלאו את צו ה' בפי שמואל בתחום הלאומי אין שאול זוכה בסליחה עם תשובתו, אלא מסולק הוא מעל-פני שמואל ומעל-פני ה'. במקום התנגשות מזככת של 'נביא-מלך' אתה מוצא כאן התנגשות עוכרת של 'כנסייה-מדינה'" (אדר, הסיפור המקראי, עמ' 184).

בדומה, למרות הצגת דוד כמועמד הרצוי מטעמו של האל ונביאו, אין הוא מצטייר כטלית שכולה תכלת. בסעיף זה כמעט לא אעסוק בדמותו של דוד, המרכזת סביבה פולמוס גלוי ועקיף, ואסתפק בדוגמה של פרשת דוד ובת שבע (שמואל ב' יא-יב). בניתוח פרשה זו ניתן למצוא את שני סוגי האמצעים, מאירוניה עקיפה, שראשיתה כבר בתיאור המלך היושב בביתו, שעה שלוחמיו צרים על רבת עמון (פרייטשטראנברג, המלך במבט אירוני), דרך ביקורת מפורשת וגלויה מטעמו של המספר: "וירע הדבר אשר עשה דוד בעיני ה'" (שם, יא 27), ועד תוכחה נבואית מפיו של נתן, הממחישה את הביקורת האלוהית, והכרת דוד בחטאו (שם, יב 1-14).

סופר שמואל מסתייע גם באמצעים עקיפים כדי להפקיע מן המסופר את החד-צדדיות, לא להציג את ההתרחשויות בצבעי שחור-לבן, אלא להעדיף את גוני האפור, שהם גווני דמויי מציאות. האמצעים העקיפים בעיצוב דמותו של שאול יידונו בקצרה בסעיף הבא.

הפולמוס העקיף ומידת הרחמים

שימוש באמצעים עקיפים שונים מקנה לשאול נקודות של זכות. לא אעמוד על כולם, כי קצרה כאן היריעה והנושא הוא עניין לספר נוסף. אסתפק במסגרת זו בהצגת כמה אמצעים, שיוכיחו את תקפות טענותי.

העיצוב הטרגי

האמצעי החשוב, שהוא המסגרת לכל שאר האמצעים, הוא עיצוב חיי שאול כטרגדיה. גורלו של שאול מעוצב בספר שמואל בהתאם לשלבים שתיאר אריסטו, בספרו על הפואטיקה (אריסטו, פואטיקה), וזאת אף על פי שאותו סופר מקראי לא התחנך על ברכי הפואטיקה של אריסטו ולא שינן את חוקי הטרגדיה. אופיו של העיצוב הטרגי מתגלה בראש ובראשונה במעבר מקוטב של הצלחה ואושר לקוטב השני של כישלון וסיוס אומלל (שם, פרק יג, עמ' 36-38). ואצל שאול מקוטב ההמלכה (שמואל א' ט-יא) לקוטב של פורענות ומוות לו ולביתו (שם, כח, לא).

יתר על כן, ניתן אף לעקוב אחר העיצוב של מלוכת שאול על פי סדר של חמישה שלבים, בדומה למצבים הנזכרים בתיאורו של אריסטו: טעות גורלית, מעשה נורא, מהפך או שינוי, הכרה, וסבל (הלפרין, הפואטיקה לאריסטו, עמ' 81-135).

הטעות הגורלית התרחשה במכמש, שאול התיימש מבואו של שמואל ביום השביעי ולא חיכה עוד מעט (שמואל א' יג 8-12). כיוון שמדובר בטעות בשיקול והערכה, ובשום פנים ואופן לא נלווה אליה הד של מזימה מתוכננת מראש או ריב סמכויות, היא יוצרת הזדהות עם הגיבור הטרגי ורגש חמלה כלפיו. המספר טורח להדגיש כי שאול נהג כפי שנהג רק לאחר שצבאו נפוץ מאחריו. ויש לכך אף אישור מספרי. שלושת אלפים האנשים שהיו עמו ועם

יהונתן (שם, יג 2) נפוצו ונותרו שש מאות איש בלבד, שהם חמישית הצבא הלוחם (שם, 15), מול הצד הפלשתי שמנה: "שלשים אלף רכב וששת אלפי פרשים ועם כחול אשר על שפת הים לרב" (שם, 5).

המעשה הנורא, שאינו מעשה זדון, ועם זאת אין לו תקנה, נעשה במלחמת עמלק. שאול מתואר כמי שהיה אחראי לאי-קיום דבר האל, להפרת צו החרם, וכמי שחמל על אגג מלך עמלק ועל מיטב הצאן והבקר. ואם לא די בכך, הוא גם ניסה להציל את עורו באמצעות הטלת האשמה על העם (שם, טו 9-15). תגובת הנביא לא איחרה לבוא והוא מודיע לשאול: "הלוא אם קטן אתה בעיניך ראש שבטי ישראל אתה, וימשחך ה' למלך על ישראל [...] יען מאסת את דבר ה' וימאסך ממלךך" (שם, 17-23).

הודעת הנביא "קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעך הטוב ממך" (שם, 28) מציינת את המהפך או השינוי (שם, 27-35). מכאן ואילך נפתחת שורה של אירועים שמוליכים את שאול בטבעיות לקראת סופו הטרגי. האירוע הראשון הוא משיחת דוד והופעתו בחצר המלוכה (טז-ז).

שלב החשד וההכרה של שאול כי דוד הוא המיועד לרשת אותו מסתמן עם הצלחותיו של דוד, שראשיתן בניצחון דוד על גלית. כבר אז אומר שאול: "נתנו לדוד רכבות ולי נתנו האלפים ועוד לו אך המלוכה" (יח, 8). ניסיונות שאול לפגוע בדוד נכשלים וכדברי המספר: "וירא שאול אשר הוא משכיל מאד ויגר מפניו" (שם, 15), וכן "וירא שאול וידע כי ה' עם דוד [...] ויאסף שאול לרא מפני דוד עוד, ויהי שאול איב את דוד כל הימים" (שם, 28-29).

משלב זה ואילך נפתחת תקופה ארוכה של סבל. שאול המלך מתנהג כרדוף, חושד בקרובים לו ביותר, בילדיו: מיכל (שם, יט 17) ויונתן (שם, כ 30-34), מאבד את האמון בשריו ובאנשי חצרו הקרובים (שם, כב 6-8), ואף בכוהנים (שם, 9-19). שאול בשלב זה של חייו עסוק במרדף חסר תכלית אחר דוד (שם, יט-כז) ומזניח את ענייני הממלכה. חייו הטרגיים של שאול מסתיימים בכישלון המלחמה נגד הפלשתים על הרי הגלבוע (כח-לא).

בעל ספר שמואל מארגן אפוא את סיפוריו ברצף תיאורי התואם את מבנה הטרגדיה ומספק לקורא חומרים המאפשרים לו להבין את שאול ולהזדהות עמו, לכאוב את כאבו, להתייחס בסבלו, להתמלא כלפיו חמלה ולבסוף להתבונן נפעם מול יכולת ההשלמה שלו בצאתו לקרב האחרון. נפעמות זו עולה מדברי השבח שמפליג יוספוס פלביוס על שאול: "מן הדין הוא, שאמיצי-לב ונועזים ובזים למוראות ייקרא רק לאלה, שמחקים את (מעשה) שאול [...] אם אין בני-אדם מצפים בלבם לשום טובה אלא יודעים מראש, שיש להם הכרח למות, ולמות בתוך המלחמה, ועם זאת אינם מפחדים ואינם נבהלים מפני הפורענות אלא הולכים לקראתה תוך ידיעת הדבר מראש – הרי סבורני, שזאת היא ראייה של ממש לגבורה. ודבר זה עשה שאול והוכיח, שכל השואפים לתהילה אחרי מותם מן היאה להם לפעול כך, כדי שישאירו לעצמם במעשיהם שם כזה אחריהם" (יוספוס, קדמוניות, ספר ו, יד, ד [343-350]).

כך קורה כי אפילו שלפי ספר שמואל פגע שאול בסדר האלוהי הרצוי, הקורא הרגיש והאנושי מגלה כלפיו הבנה ואינו מגנה אותו באופן מוחלט. נמצא כי העיצוב הספרותי, המקנה למסופר ממד טרגי, מונע הצגה שלילית חד-צדדית של שאול.

איוון בעיצוב הדמויות האחרות

אמצעי עקיף בולט נוסף שנוקט בעל ספר שמואל כדי להעלות את קרנו של שאול הוא הצבת סימני שאלה בעיצוב הדמויות הראשיות האחרות – שמואל ודוד. שתי דמויות אלה מעוצבות לא רק כממלאות את רצון האל אלא כדמויות אנושיות, בעלות אינטרסים ויצרים ולכן גם בעלות שיקולים של כוח ושררה, ששאול היה צריך להתמודד עמם. אסתפק בשתי דוגמאות.

שמואל, שלא רצה להמליך מלך על ישראל, ננזף על ידי האל: "כי לא אתך מאסו כי אתי מאסו ממלך עליהם" (שמואל א' ח 7). ויתרה מזו, פרק ח נפתח בתיאור השלילי של בני שמואל (שם, 1-6) ואין להתעלם מהיעדרה של תוכחה או לפחות ניפיה של שמואל בבניו. כך נמתח קו של דמיון בין שמואל לבין עלי, שגם הוא לא הוכיח את בניו ובסופו של דבר ניטלה הכהונה מביתו (שם, ב 22-25, 27-36). רצף תיאורי זה יוצר אצל הקורא תחושה כי שמואל העדיף להתעלם מהתנהגות בניו ובלבד שימשיכו לאחוז בשררה, וכך נוצר הרקע המבהיר את תוכחת האל, שלפיה

יותר משדאג שמואל לכבודו של האל היה מעוניין בשלטון לו ולביתו. כמו כן, הופעת שמואל בדיוק כשכילה שאול להעלות את העולה יוצרת את התחושה ששמואל ארב וחיכה לרגע "השבירה" של שאול. במילים אחרות, שמואל מצטייר כמי שמלוכת שאול נכפתה עליו והוא אינו מנסה למנוע את כישלון המלך. ההפך הוא הנכון. בדומה, המעקב אחר עיצוב דמות דוד מגלה כי דוד היה רחוק מלהיות שה תמים. כך, למשל, חלוקת השלל ממלחמותיו בעמלק ומסירתו לזקני יהודה בתקופה שפלשתים נלחמו בישראל, מוכיחות לקורא כי חשדותיו לשאול היו מבוססים, ודוד עשה כל מה שיכול היה כדי להטות את לב העם אליו. יתרה מזו, נראה שכשם שהסופר היה מעוניין בהבלטת חטאי שאול, הוא היה מעוניין להמעיט בהישגיו של דוד כמלך ולהבליט את כישלונותיו, כפי שניתן ללמוד מיחסי זמן הסיפור המוקדש להישגיו (שמואל ב' ה-י) לעומת התיאור המפורט של חטאו, של המורדים בו ושל המאבק על כיסאו (שמואל ב' יא – מלכים א' ב).

נוכל אפוא לסכם: עיצוב חיי שאול כעלילה טרגית, שגם את גיבוריה האחרים ניתן לדון לכף חובה, מבליט את העיצוב המורכב והאנושי של ספר שמואל, שאינו נמנע מלהוקיע את שאול, ועם זאת מגלה כלפיו רחמים והבנה. שאול, המלך הנבחר, למרות כישלוננו, הוא דמות הרואית מעוררת כבוד.

מתוך: הפולמוס נגד שאול בספר שמואל, יאירדה אמית, מתוך "גלוי ונסתר במקרא" הוצאת ידיעות אחרונות, עמודים 174-181.

אישיותו ומפעלו של דוד / מתוך האנציקלופדיה המקראית / ש' יבין

דמותו הרוחנית של דוד על כל מעלותיה ומגרעותיה מצטיירת ועולה מפרשיות המקרא המספרות בתולדות חייו. אמיץ לב היה ורוחו עשוי לבלי חת, ובעל מרץ רב, אשר לא נבעת מפני כישלונות ומפלות. היה בעל סבלנות רבה, וחתר אל מטרתו בשקט מתוך ראייה למרחקים. אבל תכונה זו דווקא הביאה אותו לידי אופורטוניזם מסוים, המשתקף, דרך משל, בעצם מעשה בריחתו אל שדה פלשתים וכל פרשת יחסיו עם אכיש מלך גת ועד היותו נכון לצאת בצבאו, כשהתכוננו הפלשתים למערכה המכרעת עם שאול.

חכמתו וסבלנותו לא מנעו אותו מהיות נתון להשפעת רגשות עזים, שלעתים הטו אותו מדרך התבונה, ובייחוד ביחסיו המשפחתיים. כזה היה המעשה בבת שבע, כשלא ידע להתגבר על תאוותו; כאלה היו גם יחסיו עם בניו, שלא כיהה בהם מעולם, גם כשעשו מעשים שלכו לא היה שלם איתם (אמנון, אבשלום, אדוניהו). אהבתו לבניו באה לידי ביטוי בכמה מקראות (שמ"ב טז, יז; יג, לא ואילך), ובייחוד במעמד הדרמתי לאחר הקרב ביער אפרים כשקרא את קריאתו המיואשת: בני אבשלום, בני בני אבשלום, בני בני (שמ"ב יט, א; והשווה יח, יב-יג, כט). תקפם של קשרי משפחה בהכרת דוד בא לידי ביטוי גם ביחסיו אל בני צרויה; אף על פי שלא נחה דעתו ממעשיהם, לא בלבד שנמנע מלהענישם, אלא גם לא הרחיק אותם מעליו, ורק פעם אחת מצא עוז בנפשו לנזוף בהם (שמ"ב יט, כב). וכך שמר אמונים לכל מקורביו, וידע לקנות את אהבתם ומסירותם, כאשר הוכיחו ביום צרתו. כשקם עליו אבשלום בנו בחרו כולם לצאת אתו בגולה; ולא רק הזרים (אתי הגתי, הכרתי והפלתי), שהיו אולי תלויים בו ובחסדו באופן אישי, אלא גם אנשי פמלייתו הישראלים: אותו יואב עצמו, שהחזיר את אבשלום לירושלים, ואחיו אבישי, חושי הארכי, צדוק ואביתר, מפיבשת (השווה יט, כה ואילך) וציבא, חוץ מאיש אחד, הוא אחיתפל (ע"ע). דויד היה גם בעל רגשות דתיים עמוקים. לא זו בלבד שהוא בעל אמונה חזקה, ודורש אל אלוהים בשעות הכרעה (השווה שמ"א כו, ב; שמ"ב ב, א; ה, ב, יט ועוד), אלא הוא גם נשמע אל דבר ה' הבא אליו כפי נביאו (שמ"ב זח, ח ואילך; יב, ז ואילך; כא, יא ואילך). הוא מרגיש בשפלותו ואפסותו לעומת גדולת ה' ועצמתו (השווה, דרך משל, דבריו אל מיכל – שמ"ב ו, כא-כב), ובצדק גמור שם מחבר ספר שמ"ב כפי דוד את דברי השתפכות הנפש המסורים בפרק ז (יח-כט). הרגש הדתי הזה מביא את דוד עד לידי חסידות מופרזת הנראית לנו לפעמים תמוהה ומפוקפקת. כזה הוא סירובו לשלוח יד במשיח ה' (שמ"א כד, ז-ח; כן, ח-יא); כאלה הם השפטים שעשה בנער, המביא לו את בשורת מות שאול ומתפאר בזה שהמית את המלך הגווע (שמ"ב א, ד ואילך), וברוצחי אשבעל (שם ד, ח ואילך); וכן גם הברכה שהוא שולח אל אנשי יבש גלעד (שם ב, ה-ו); וכך נראית לנו גם התנהגותו לאחר רצח אבנר (שם ג, כח-לט); והוא הדין בקבורת נפטרי בית שאול (שמ"ב כא, י-יד).

רק בסוף ימיו נראה אלינו דוד כנוקם ונוטר, המבקש משלמה בנו לעשות שפטים באויביו האישיים (מל"א ב, ה-ט). אלא שקשה לבדוק היום באיזו מידה נכונה מסורת זו, ואם לא תלו כאן בצוואתו של דוד דברים שעשה אותם שלמה על דעת עצמו, כשביקש להתנקם במי שהתנשא למלוך לפניו ובכל מי שתמך בו (אדוניהו, יואב; מל"א ב, יג ואילך). דויד נתכנה כפי המסורה: נעים זמירות ישראל (שמ"ב כג, א; ויש מפרשים: חביבו של גיבורו וצורו של ישראל), ולא רק משום שהיה מיטיב נגן אלא שהיה גם פייטן גדול. קינתו על שאול ויהונתן מצטיינת בעדינות ההרגשה ובעוז הביטוי; וכן דברי קינתו על אבנר. מתקבל על הדעת, שדויד שקבע וכוונן את סדר הפולחן, חיבר גם הימנונות והודיות לצרכי עבודת אלהים, וייתכן שכמה מזמורי תהלים חוברו בידי דויד; וכך קמה המסורת הרואה בדויד את מחבר ספר תהלים. עיקר פעלו של דוד הוא דבר כינונה של ישראל כחטיבה מדינית והפיכתו של ציבור שבטים פטריארכלי, על מנהגיו ומבנהו החברתי והמשפטי, לעם מלוכד ומובס בתחומים גיאוגרפיים מוגדרים. לא זו בלבד שכונן משטר מלוכה והרחיב את גבולותיה בכוח החרב, אלא ביצע שני מפעלים פנימיים שחשיבותם גדולה הרבה יותר מבחינת ההשתלשלות ההיסטורית בדורות שלאחריו, דהיינו: א) מיזוג כל חטיבות התושבים שבתחומי המדינה על רבגוניותם הלאומית והחברתית (בני השבטים הישראליים, הנספחים השונים הקרובים להם קרבת דם, שרידי התושבים הכנענים, החווים וכיו"ב, וחלק ניכר מתושבי השטחים שסופחו או נכבשו בימיו), לאומה אחת בעלת משטר ותרבות מובהקים משלה; ב) ארגון יעיל של סדרי ההנהגה והשלטון בחטיבה המדינית החדשה.

כאמור, יש ידיים מוכיחות שחלוקת מחוזות הארץ המסורה מימי שלמה כבר נעשתה בידי דויד, וככל הנראה צמחה לאט לאט עם התרחבותם של שטחי שלטונו ולפי צורך המסיבות המדיניות, ונראים הדברים שגם הטלת הכלכלה החדשה של מערכת השלטון על כל מחוז ומחוז לפי הסדר מקורה במחלקות של ימי דויד (דה"א כז, א-טו). מתוך הרשימה הראשונה של שרי דויד (שמ"ב ח, טז-יח; דה"א יח, טו-יז) אנו למדים שפרשת הארגון הראשונה התבססה על חלוקה לשלוש חטיבות עיקריות לפי העניינים: הצבא (יואב בן צרויה על הצבא), ענייני פנים ובכללם המשק (יהושפט בן אחילוד מזכיר), וענייני כהונה ופולחן (וצדוק בן אחיטוב ואחילמך בן אביתר [ובפש': ואביתר בן אחימל, וכנראה גרסה זו עיקר] כהנים). על אלה נוספו שריה (הוא שושא, הוא שיא) הסופר (מזכיר בלשון ימינו) ובניהו בן יהוידע הממונה על גדוד השכירים (צבא הקבע ושומרי ראש המלך), שהיה ככל הנראה חטיבה מיוחדת הנפרדת מצבא המגויסים הרגילי; וכן נזכרים עוד כוהנים נוספים (בני דויד), כנראה בגלל חשיבותם. במשך הימים לימד הניסיון את דויד שיש צורך לעשות תיקונים בארגון זה. וברשימה השנייה של שרי (שמ"ב כ, כג-כז) אנו מוצאים עוד שר אחד נוסף: אדרם על המס, כעניין הסמוך גם לענייני הצבא, וכנראה המדובר כאן בעיקר במס עובד, כלומר גיוס אנשים לעבודות המלך בבנייה ושאר עבודות ציבוריות כיוצא באלו, וגם לענייני האדמיניסטרציה המשקית והכספית. רשימה שנייה זו אינה באה בס' דה"א; כנגד זה אנו מוצאים שם רשימה מפורטת יותר של שרי רכוש, המלמדת אותנו שהכנסותיו של דויד עדיין התבססו בעיקרן על המשק החקלאי, ומפירותיו של זה הורמה תרומה בעין, שהיא היתה הון המדינה המתרכז בידי המלך. רק שר אחד ממונה על אוצרות המלך, שבוודאי כללו מלבד ההכנסות שבאו מתושבי הממלכה לצורך כלכלת בית המלך, מקורביו והאוכלים על שולחנו (השווה עניין מפיכת), גם את השלל שנלקח במלחמה והמס בעין שנגבה מן המדינות הנכנעות. ועוד שר אחד ממונה על ההספקה שמחוץ לבירה. לעומת זאת ממונים עוד עשרה שרים על ענפים שונים של כלכלה חקלאית: על עושי מלאכת השדה לעבודת האדמה, על הכרמים, על תעשיית היין, על הזיתים והשקמים אשר בשפלה, על תעשיית השמן, ובכלל העשרה עוד חמישה על עדרי בהמות הבית (על הבקר הרועים בשרון – בעבר הירדן המזרחי; על הבקר בעמקים; על הגמלים; על האתונות; על הצאן). בין שנחשוב את שרי הרכוש האלה לממונים על המס, הנגבה מן הרכוש החקלאי הזה, ובין שנחשבם לממונים על הונו של המלך ברכוש חקלאי זה, ברורה מאוד חשיבותם המכרעת של הנכסים החקלאיים (דה"א כז, כח-לא). אחר הרשימה הזאת באה עוד רשימה של ארבעה אנשים (שם שם, לב-לג) שהם מועצה עליונה ליד המלך, הדנה ויועצת למלך בכל ענייני המדינה: יהונתן דוד המלך, שהוא לא רק יועץ ואיש מבין אלה גם סופר (כלומר בקי ומומחה בענייני כתב ותעודות), אחיתופל יועץ למלך, חושי הארכי רַעַל הלך, ויחיאל בן חכמוני, שעליו נאמר: עם בני המלך, ונראים הדברים שהיה מחנכם ומורם של בני המלך בגלל חכמתו בדרכי החיים ומבינותו בענייני המדינה. הזכרת שמו של אחיתופל ברשימה זו מעלה על הדעת את הסברה, שגרעין המועצה כבר הלך והתגבש לפני מרד אבשלום בשעת פעולות הארגון הראשונות. ושמא יש ללמוד מרשימה זו של היועצים גם על רשימת נגידי שבטי ישראל (דה"א כז, טז-כב), הקודמת לרשימת שרי הרכוש, שאף זו היתה מעין מועצה של ראשי השבטים או נציגיהם ליד המלך.

כפי שמתברר מן הרשימות שנותחו לעיל לא נכלל דבר המשפט במערכת הסדרים האדמיניסטרטיביים והארגוניים של מדינת ישראל. מתברר כי המשפט נשאר בידי זקני השבטים והמשפחות ברחבי המדינה, כרגיל במשטר פטריארכלי, ואילו ההכרעה העליונה (ערעורים וכיו"ב) היתה בידי המלך, כעדותם של המקורות (שמ"ב יד, ג-ח; והשווה שם טו, ב-ד). ויש להניח שלתכלית זו כבר החלה בימיו של דוד קודיפיקציה (בכתב) של החוק הנוהג בקרב השבטים, ואולי היא משתקפת בחוקה הבאה בפרשת ואלה המשפטים (שמ' כא-כג).

התיקון העיקרי של דויד היה קשירת עבודת המלך ועבודת ה' במעמד פקידות אחד, היינו ארגון הלויים-הכוהנים לסדר העבודה במקום הפולחן המרכזי בירושלים (דה"א – כג-כו) ומינויים בכל רחבי הארץ לאותה מטרה כפולה, ומתן הבסיס הכלכלי לקיום פקידות זו במקומות מושבם מתוך הושבתם במרכזים מיוחדים הנודעים מעתה בשם ערי הלויים (יהו' כא, כא-מ; דה"א ו, לט-סו; וע"ע).

הסדר ארגוני זה היה הולך ומתבצע בימיו האחרונים של דויד, כפי שאנו למדים מן הכתוב בדה"א כו, לא, המספר על אחת הפעולות הכרוכות בארגון זה שנעשתה בשנה האחרונה למלכות דויד.

מתוך האנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק, ירושלים, כרך ב' עמודים 637-640.

ירושלים בימי קדם / שרגא גפני

תמצית: המאמר עוסק בחשיבות ירושלים מן הבחינה הגיאוגרפית, אתנוגרפית ודתית, וכיבושה ע"י בני יהודה ואח"כ ע"י דוד.

אינדקס: ירושלים, ירושלים-כיבוש, דוד, יבוס, פלישתים

מכל הכיבושים אשר כבשו העברים בהתנחלם בארץ, כיבוש ירושלים מידי היבוסים הוא בעל המשמעות הדתית, הלאומית והתרבותית החשובה ביותר, ויש לו חלק-ארי בעיצוב התפתחותו של העם היהודי בארץ. העיר הזאת, טבור הארץ, היתה הבירה הטבעית של ארץ ישראל. על כן לא היתה התנחלות של שבטי העברים בארצם הופכת לעובדה גמורה ומוגמרת כל עוד היבוסים יושב בירושלים. הקרע ההיסטורי בין שבטי ישראל ויהודה לא היה מתאחה, מחמת הניתוק הגיאוגרפי בין הרי יהודה והרי אפרים, אשר ירושלים וסביבתה חוצצת ביניהם. לא היה מתגבש עם ישראלי מאוחד הסר לשלטון יציב. אויב מבחוץ היה עשוי להיעזר בכיס היבוסים בירושלים ולהפכו לבסיס לפעולותיו: והעיקר – לא ניתן להקים מרכז לאומי לעבודת אלוקים אלא בהר אחד ויחיד מכל הרי הארץ, הוא הר הבית אשר בירושלים.

כל השיקולים הללו עמדו בוודאי לפני דוד בעת שגמר אומר לכבוש את ירושלים. כן היו לעיניו שיקולים ישראליים-שבטיים פנימיים, שהיה עליו להתחשב בהם מאז היה למלך על כלל ישראל. על שיקולים אלה כותב החוקר אליאס אוורבך, בספרו "ארץ נשיה ותהילה":

"חברון היתה מרכז טבעי לממלכת יהודה, אך לא היתה מתאימה לשמש כבירה לממלכת ישראל: היא היתה מרוחקת דרומה יתר על המידה ולא יכלה לשמש בסיס למרכז-הכובד של הכוחות, שהועתק כלפי צפון עם הצטרפות שבטי הצפון. זאת ועוד – לשאול המלך היתה זיקה עזה וברורה לכל האומה, אך הוא הוסיף להיות בעיקרו של דבר מלכו של שבט בנימין וקבע את מושב שלטונו בעירו גבעה, כשם שגדעון משל בעופרה ואבימלך – בארומה. דוד הבין, כי תנאי הזמן החדשים מחייבים לחרוג לחלוטין מתוך המסגרת הצרה של חיי השבטים. קנאת שבטי הצפון לא היתה סובלת עיר-בירה השוכנת ביהודה. אין לעורר בלבם הרגשה כאילו משועבדים הם לממלכת יהודה, אלא צריך לעוררם שיצטרפו כחברים שווים-זכויות לממלכה ישראלית כללית. על כן בחר לו דוד לבירה עיר... שעד כה לא היתה בידי ישראל – ולא היתה עלולה לעורר קנאה בין השבטים, הלא היא עיר היבוסים העתיקה ירושלים."

אולם על כיבושה של ירושלים, קל היה להחליט, אולם קשה היה לבצע אותו. רמת אבני הסיד, שעליה בנויה ירושלים, מנותקת מההרים אשר סביב לה על ידי בקעות עמוקות וחלולות, המשתרעות ממזרח, מדרום וממערב לעיר, ורק מצפון מתחברת הרמה עם ההרים השכנים. בקעה קטנה המשתרעת מצפון לדרום מפצלת את העיר לשתי גבעות שונות בגודלן. בקעה זאת, שנסתמה במשך הדורות ואינה מהווה היום אלא שקע קל בלבד, היתה בימי קדם עמוקה ובעלת מדרונות תלולים. על הגבעה הקטנה שבשתיים, הגבעה המזרחית, שהגישה אליה היתה קשה ואשר פסגתה נוטה היתה דרומה, התנשאה מצודת יבוס, בערך במקום בו עומד כיום מסגד אל אקצה, והיא נמשכה עד מדרון העופל. מזרחית לגבעה, מעבר לנחל קדרון, נמצא מעיין גיחון, המעיין היחיד ברמה זו ועל כן – המקור היחיד הממשי לאספקת מים למצודת יבוס. המעיין נמצא מחוץ לחומת המצודה, בתוך מחילה, שירדו אליה במדרגות. המקום מתקרא היום "עיין סיתי מרים".

ברור שהפסקת מקורות המים של העיר היתה מביאה אותה לידי כניעה. כיום כמות המשקעים בירושלים היא 670 מ"מ בשנה, ואין זו כמות מעטה, אולם היא יורדת בדרך כלל רק במשך חמישה חודשים בשנה, ואין לה מאגרים טבעיים, כיוון שהיא משתפכת ברובה לוואדיות המוליכים לים התיכון או לים המלח, וכן מחלחלת היא בסלע לתהום, לעומק של מאות מטרים – עומק כה רב, שאינו מאפשר קדיחת בארות. רק באר אחת יש בה, היא עין רוגל, שממיה בקיץ מועטים ביותר. הגיחון הוא כאמור, מקום המים הממשי היחיד, המספק בחורף 1200 מ"מ"ע מים, ובקיץ כ-220

ממ"ע; אלא שהוא נמצא מחוץ לתחומי החומה.

ירושלים אגרה, אפוא, מי גשם בבורות מטויחים, שהומצאו בערך בתקופת התנחלות העברים בארץ, ובכריכות. מאחר שלא היה די במים אלה לכל השנה כולה, מה עשו היבוסים? סתמו בחוץ את פי מעיין הגיחון וחצבו מפנים לחומה מנהרה בסלע, בה ירדו במדרגות רבות אל מקור המעיין.

בעיית המים היתה, אפוא, נקודת התורפה של הגנת ירושלים, ואמנם ניווכח כי דוד ניצל את תורפתה זאת בהתקפתו על העיר.

מעמדה הצבאי של ירושלים עד ימי דוד

"החפירות שנערכו בעופל (היא עיר דוד – חלקה העתיק ביותר של ירושלים) הוכיחו, שכבר 2000 שנה לפני דוד המלך כ-5000 שנה לפני זמננו היה קיים במקום זה יישוב".

כך כותב חוקר הארץ יהושע לוינזון, בעבודתו "ירושלים". מקומה המיוחד בגוש הר יהודה הסגור גרם לכך, שמאז ומתמיד מופיעה ירושלים כחטיבה בפני עצמה... היא נזכרת בתעודות העתיקות ביותר, הן ב"מכתבי המארות" (מהמאות 19-18 לפנה"ס) והן בתעודות אל עמרנה (אף הן מכתבים שנמצאו במצרים – מהמאה ה-14 לפנה"ס). התמונה המצטיירת בכל התעודות היא, שתחום שלטונה של העיר היה גדול ביחס לשאר ערי ההר, והיא מופיעה כמלוכה בפני עצמה, כוללת בתחום שלטונה מקומות כמו אילון ובית לחם. במקרא מתוארת תחילה ירושלים כמקום פולחן לא-ל עולם או לקל עליון (אבי האלים הכנעניים).

גם בימי כיבוש הארץ אנו מוצאים את ירושלים כיחידה עצמאית וכעיר חשובה, והיא ראש ברית ערי ההר נגד יהושע (שאר ערי הברית החשובות היו חברון, ירמות, לכיש ועגלון). במלחמה נחלו ערי הברית מפלה קשה מידי ישראל, אולם ירושלים עצמה לא נפלה.

העובדה שירושלים מילאה תפקיד מרכזי בכנען עוד לפני היותה לבירת ישראל משתמעת היטב מן המסופר בספר יהושע, פרק ט':

"ויהי כשמוע אדני צדק מלך ירושלים כי לכד יהושע את העי ויחרימה כאשר עשה ליריחו ולמלכה כן עשה לעי ולמלכה וכי השלימו יושבי גבעון את ישראל ויהיו בקרבם; ויראו מאוד, כי עיר גדולה גבעון, כאחת ערי הממלכה, וכי היא גדולה מן העי וכל אנשיה גיבורים; וישלח אדני צדק מלך ירושלים אל הוהם מלך חברון ואל פראם מלך ירמות ואל יפיע מלך לכיש ואל דביר מלך עגלון לאמר: עלו אל ועזרוני, ונכה את גבעון, כי השלימה את יהושע ואת בני ישראל; ויאספו ויעלו חמשת מלכי האמורי מלך ירושלים, מלך חברון, מלך ירמות, מלך לכיש, מלך עגלון, הם וכל מחניהם, ויחנו על גבעון וילחמו עליה; וישלחו אנשי גבעון את יהושע את המחנה הגלגלה לאמור: אל תרף ידיך מעבדיך, עלה אלינו מהרה והושיעה לנו ועזרנו, כי נקבצו אלינו כל מלכי האמורי יושבי ההר; ויעל יהושע מן הגלגל הוא וכל עם המלחמה עמו וכל גבורי החיל: ויאמר ה' אל יהושע אל תירא מהם כי בידך נתתם. לא יעמוד איש מהם בפניך".

ואמנם נתן אותם ה' בידי ישראל, אולם הגם שבאותו מסע מלחמה לכד יהושע את מרבית ערי הברית, את ירושלים – שעמדה בראשה של הברית – לא לכד, ואף לא ניסה ללכוד. זאת אנו קוראים בהמשך הפרק:

"ויעבור יהושע וכל ישראל עמו מליבנה לכישה, ויחן עליה וילחם בה; ויתן ה' את לכיש ביד ישראל וילכדה ביום השני ויכה לפי חרב ואת כל הנפש אשר בה ככל אשר עשה ללבנה; אז עלה הירם מלך גזר לעזור את לכיש ויכהו יהושע ואת עמו עד בלתי השאיר לו שריד; ויעבור יהושע וכל ישראל עמו מלכיש עגלונה ויחנו עליה וילחמו עליה; וילכדה ויכה לפי חרב ואת מלכה ואת כל עריה ואת כל הנפש אשר בה לא השאיר שריד ככל אשר עשה לעגלון ויחרב אותה ואת כל הנפש אשר בה".

ועתה בא תורה של עוד אחת מערי הברית, דביר:

“וישב יהושע וכל ישראל עמו דבירה וילחם עליה; וילכדה ואת מלכה ואת כל עריה ויכום לפי חרב ויחרימו את כל הנפש אשר בה ולא השאיר שריד, כאשר עשה לחברון כן עשה לדבירה ולמלכה וכאשר עשה ללבנה ולמלכה”.

וכאן תמה רשימת הערים הנכבשות באותו מסע מלחמה. ירושלים אינה נזכרת, ומכאן משתמע כי באותם ימים לא עצרו בני ישראל כוח להתגבר עליה, ואף כי היא היתה מארגנת הברית הלוחמת בישראל, וראויה היתה לבוא על עונשה, כמו כל הערים האחרות, לא ניסו בכלל לכבשה. אולם לא לעולם חוסן. ירושלים היבוסית נכבשה אחרי מות יהושע, בעת השלמת טיהורה של הארץ מ"כיסים" כנעניים.

“ויהי אחרי מות יהושע, וישאלו בני ישראל בה' לאמור, מי יעלה לנו אל הכנעני בתחילה להלחם בו; ויאמר ה' יהודה יעלה הנה נתתי את הארץ בידו; ...וילחמו בני יהודה בירושלים וילכדו אותה ויכוה לפי חרב ואת העיר שילחו באש”.

ובכן, ירושלים נכבשה עוד לפני כיבושה על ידי דוד! אפס, הכיבוש לא היה כיבוש של קבע, אלא רק השמדת העיר באש והריגת יושביה לפי חרב, ולא נאמר בפירוש שלא נשאר להם שריד ופליט. מתברר, אפוא, שמאחר והכובשים מבני יהודה, מהיותם חדשים בארץ וחסרי התמצאות בה, לא עמדו עדיין על גודל ערכה של ירושלים, ולא הקימו בה יישוב קבע. ואולי לא נאחזו בעיר הכבושה משום שנכללה בנחלת בנימין; מכל מקום, גם בני בנימין משכו ידיהם מן העיר, כאמור לנו בפירוש באותו פרק עצמו (שופטים א', כ"א):

“ואת היבוסים יושב ירושלים לא הורישו בני בנימין, וישב היבוסים את בני בנימין בירושלים עד היום הזה”.

מכל האמור לעיל מתברר לנו שאחרי לכידת ירושלים על ידי בני יהודה ועזיבתם אותה שרופה ועשנה חזרו אליה שרידי היבוסים וקוממיה מחדש. הם החזיקו בה מעמד עד התקפת דוד. החוקר לוינזון כותב:

“היישוב היבוסים החזיק בירושלים עד לימי דוד והיווה את האגף המזרחי במובלעת הנכרית, אשר חצצה בין בית יהודה ובין יוסף. לא ברור עדיין מהו טבעם של יבוסים אלה. יש המשערים שהיו חיתים; מעיד על כך השם ההודי-אירופי – אורנן, או ארונה היבוסים. ייתכן שחדרו לארץ קבוצות חיתיות סמוך לראשית ההתנחלות הישראלית עקב חורבן ממלכת החיתים בצפון סוריה ובאנאטוליה, על ידי גויי הים”.

ירושלים היבוסית היתה מצודה קטנה בשלוחה הדרומית-מזרחית של הר הבית, מעל למעיין גיחון ולמי השילוח, שהיו מקור מימיה. שטחה לא עלה על 36 דונם, ולה צורה אליפטית, מוארכת וצרה, והיא מוקפת חומה בצורה. לפי החלוקה השבטית נפלה העיר בגורלו של שבט בנימין, אם כי היתה ממש על גבול שבט יהודה. יותר משהיתה בגבול בנימין חצצה בין שני השבטים. קו הגבול של בנימין עלה מדרום לבית-חורון לקריית-יערים (סביבת אבו גוש). מכאן למי נפתוח (ליפתא) וממנה לגיא בן הנום ולעין רוגל. העיר עצמה ואתה ערים נוספות ממערב, בואכה גזר, נשארו מובלעת נכרית מסוכנת וטריז בין שבטי הצפון והדרום (מעין “פרוזדור” הפוך ביחס למצבנו כיום). מכאן הקלות היחסית שבה חודרים הפלשתים מדי פעם לארץ בנימין ולצפון יהודה. אין הם נתקלים במבצרים ישראליים במעבר מן השפלה אל ההר.

משני שבטים אלה, שנפגעו מאוד מלחץ הפלשתים יצאו גם מושיעי העם: "שאול ודוד". מאוחר מדי הבינו הפלשתים כי במו ידיהם סייעו לאיחודם של שבטי ישראל. הם עזרו לדוד המשועבד להם לעלות על כס המלוכה, וחיזקו את ידיו במלחמתו נגד בית-שאול. מדיניותם זאת היתה להם לרועץ. ממלכת שאול היתה אבודה; אך עתה קם נגדם יריב מסוכן יותר – הוא דוד – אשר למרותו סרו כוחותיהם של כל שבטי ישראל כולם, ואשר זריזותו המדינית וכישרונו הצבאי היו ידועים להם היטב. לדוד היה ברור לחלוטין (עוד בהיותו מלך בחברון), כי בקרוב יתקיפו אותו הפלשתים אם לא יוסיף להיות להם למס עובד. את פרק-הזמן הקצר שנותר עד למועד ההתנגשות אתם ניצל לפעולה, שתוצאותיה הכבירות השפיעו על כל תולדות ישראל ויהודה: כיבוש עיר בירה חדשה – ירושלים.

כיבוש ירושלים על ידי דוד

עד כאן עסקנו בבחינות הצבאיות, האתנוגרפיות, המדיניות וההיסטוריות של כיבוש ירושלים על ידי בני ישראל. במחקרים הרבים העוסקים בנושא זה לא נכללה הבחינה הדתית, וממנה אין להתעלם. ללא כל ספק אדמת ירושלים היתה מקודשת על הכנענים והיתה מרכז פולחני חשוב שלהם. הדעת נותנת שהחוסן של ירושלים הכנענית בא לה לא רק מחומותיה, אלא גם מתחבולות-אליליות של כוהניה, הדומות לאלו שהיה בידי החרטומים המצריים לחולל, ואשר בשעתו נאלץ משה להתגבר עליהן במאבקו נגד פרעה. האפשר שגם דוד, משיח ה', נאלץ להיאבק בתחבולות כאלה?

את התיאורים על כיבוש ירושלים בידי דוד אנו שואבים בעיקר משני קטעים; האחד – בשמואל ב', פרק ה', פסוקים ו'ט', שבהם נאמר:

"וילך המלך ואנשיו ירושלים אל היבوسی יושב הארץ, ויאמר לדוד לאמור לא תבוא הנה כי אם הסירך העיורים והפיסחים, לאמור לא יבוא דוד הנה; וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד; ויאמר דוד ביום ההוא, כל מכה יבوسی ויגע בצניור ואת הפיסחים ואת העיורים שנואי נפש דוד על כן יאמרו עור ופסח לא יבוא אל הבית; ויבן דוד סביב מן המילוא וביתה; וילך דוד הלוך וגדול, וה' אלוקי צבאות עמו".

הקטע השני מצוי בדברי הימים א', פרק י"א, פסוקים ד'-ט', ובו נאמר:

"וילך דוד וכל ישראל ירושלים היא יבוס ושם היבوسی יושבי הארץ; ויאמרו יושבי יבוס לדוד לא תבוא הנה, וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד; ויאמר דוד: כל המכה יבوسی לראשונה יהיה לראש ולשר ויעל בראשונה יואב בן צרויה, והיה לראש; וישב דוד במצד על כן קראו לו עיר דוד; ויבן מסביב מן המילוא ועד הסביב ויואב יחיה את שאר העיר; וילך דוד הלוך וגדול, וה' צבאות עמו".

הפסוקים שבדברי הימים מוסרים תיאור ברור של אורח כיבושה של ירושלים. גם המבצע מתואר כמבצע צבאי שאין בו תופעה בלתי רגילה. לעומת זאת סתומים במידה רבה הפסוקים מספר שמואל, כש מדברים היבוסים על "עיורים ופיסחים", היכולים למנוע את דוד מלהבקיע אל העיר. הפירוש המקובל הוא שהדברים נאמרו בלגלוג; כלומר – חומות ירושלים כה איתנות, שאפילו עיורים ופיסחים שיגנו עליהן ימנעו את דוד מלבוא בה. אולם פירוש זה אינו מסביר מדוע, מבחינה צבאית, מוכרח היה דוד לסלק "עיורים ופיסחים" אלה, כתנאי מוקדם להבקעה אל העיר, ומדוע היו בעלי המומים הללו שנואים עליו כל כך, עד שמכאן ואילך נאסר על עיור ופיסח לבוא אל בית ה'. כן מצא דוד לנכון, בפקודת היום שלו להתקפה על העיר, לציין במיוחד מה בעיקר יש לעשות – להטיל את היבוסים המגנים על הצינור, ולקטול את העיורים ואת הפיסחים. האין כאן אות למאבק בלהטים אליליים כדוגמת להטי המכשפים המצרים, אשר ידעו להפוך מטות לנחשים בתקופת משה ויציאת מצרים? אות הבא ללמדנו, כי המאבק על ירושלים לא היה צבאי גרידא, אלא גם התנגשות דתית במהותה בין כוחות השחור האליליים ובין האמונה הישראלית?

ואילו מבחינה צבאית בלבד, כיבוש ירושלים על ידי דוד מתואר על סמך כל האמור בתנ"ך ועל סמך מקורות נוספים תיאור קולע וממצה על ידי החוקר אוורבך:
"דוד שם מצור על המצודה, אך לא יכול לכבשה, כי קשה לגשת אליה. בצר לו – כי בכל עת יכלו הפלשתים לפתוח בהתקפה – הבטיח דוד, כי האיש אשר יכבוש את יבוס יעמוד בראש צבאו. יואב בן-צרויה, שנוכח לדעת, כי גם לאחר כיבוש מעיין גיחון שמחוץ לחומה לא אולו המים במצודה הנצורה, חקר וגילה מתחת לפני הקרקע נקבה חצובה בסלע, שפיתחה באגן הגיחון נראה לעין רק ברדת מי המעיין. בחלקה העליון של הנקבה היו מדרגות שהוליכו אל המצודה. בדרך זו חדר יואב אל מצודת יבוס וכבש אותה.

תושבי יבוס לא הושמדו (כפי שמתברר מתוך המסופר בספר שמואל ב', פרק כ"ד, פסוקים ט"ז-כ"ה, על ארונה היבوسی שהתגורר בירושלים והיה לו גורן בה; וכן כפי שמתברר מתוך דברי-הימים א', פרק י"א, פסוק ח', בו נאמר כי יואב הותיר בחיים חלק מתושבי העיר); אך הם נאלצו לפנות את המצודה (שעל הגבעה הדרומית-מזרחית), וכעבור זמן-מה גם את הרמה שמצפון למצודה, שעליה הוקם בית המקדש. אפשר, אפוא, להניח, כי בימים ההם כבר צץ יישוב על הגבעה המערבית הגבוהה והרחבה יותר, שעליה התפתחה אחר-כך ירושלים הבירה. דוד ניגש מיד לבצר מחדש את גבעת המצודה, שנקראה מאז בשם "עיר דוד". מכל מקום, מצודת ירושלים כבר היתה בידו, ושימשה לו בסיס מבוצר בשעה שהתחילה התקפת הפלשתים הצפויה".

כיבוש ירושלים היה הצעד הממשי הראשון של דוד לליכוד דתי, אתנוגרפי וגיאוגרפי של העם הישראלי. מאז ואילך החלו בני ישראל פונים אל ירושלים כאל לב האומה, ואליה הם פונים עד עצם היום הזה.

מתוך: מחנים נ"ח תשכ"א – בטאון הרכנות הצבאית

המדינה של דוד – מהפכה ומלחמת אזרחים / אלכסנדר רופא

"חי ה' וחי אדני המלך, כי במקום אשר יהיה שם אדני המלך, אם למות אם לחיים, כי שם יהיה עבדך" (שמ"ב טו 21). דברים יפים ומרגשים אלה אומר לדוד אחד מעבדיו הנאמנים, בשעתו הקשה ביותר של המלך, כאשר הוא בורח מירושלים עם פרוץ מרד אבשלום. אבל מי אומר את הדברים הללו? אתי הגתי, מי שעומד בראש גדוד של שש מאות חיילים שכירים שבאו אתו מגת. והגדוד הזה מהווה אחר-כך, בשעת הקרב המכריע נגד אבשלום, לפחות שליש מן הכוח הלוחם על צדו של דוד. פירושו של דבר שאחד הגורמים המכריעים בדיכוי מרד אבשלום היה חיל השכירים הזורים – פלשתים בעצם – בצבאו של דוד. זוהי אירוניה גדולה בתולדותינו, שדוד ביצר את מלכותו בעזרת כוח צבאי, שהוא גייס אצל אויבי ישראל, הפלשתים, כשם ששמונה מאות שנה ויותר אחר-כך הציל אלכסנדר ינאי את מלכותו מן המרד של הפרושים על ידי כוח של שכירים תראקיים ויוונים.

השכירים הזורים הצילו את דוד. ומי מרד נגדו? בראש המרד עמד אבשלום, אבל המרד פרץ בחברון (שמ"ב טו 10-7), בירת ארץ יהודה. שר הצבא של אבשלום היה עמשא בן יתר משבט יהודה (שמ"ב יז 25) וזקני יהודה כמעט והיו "אחרונים להשיב את המלך" לאחר מות אבשלום (שמ"ב יט 12). כל התופעה הזאת אומרת דרשני: שבט יהודה, שבטו של דוד, מרד בו ודחה אותו. מה היתה הסיבה לכך?

המחבר המקראי אינו מסביר לנו זאת. כסיבה למרד הוא מתמקד במעשהו של אבשלום, כיצד גינב את לב העם (שמ"ב טו 2-6). זה מתאים לאופיו של הסיפור הזה, שהוא כולו על קוטב האישיות. ועל קוטב האישיות מפליא המחבר לעשות: הנה אבשלום חש על בשרו את העוול המשפטי – תמר אחותו נאנסה על ידי אמנון, ודוד לא עשה דבר. הוא, אבשלום, נאלץ לקחת את הדין בידיו, רצח את אמנון וברח לגשור. שלוש שנים היה בגלות בגשור, עוד שנתיים היה מנוודה בירושלים (שמ"ב יג 38; יד 28), והכול מכיוון שהמלך אינו עושה משפט בביתו. לא בכדי זועק אבשלום "ראה דבריך טובים ונכוחים, ושומע אין לך מאת המלך... מי ישימני שופט בארץ ועלי יבוא כל איש אשר יהיה לו ריב ומשפט והצדקתיו" (שמ"ב טו 3-4). אנו שומעים כאן את זעקת הבן הרואה את עצמו עשוק והוא מערער על היסוד המוסרי למלכותו של דוד: מלך שאינו שופט אינו ראוי למלוך, כך באוגרית, כך בישראל.¹

אבל מרד מקיף כזה אי-אפשר להסביר בנסיבות אישיות. ואי-אפשר לגנב את לב כולם. צריך שיימצא כאן גורם כללי, שהביא להתמרמרות כללית עד כדי התקוממות בנשק, ואת זה צריך לחפש באופייה של מלכות דוד.

מלכות דוד מצטיירת כמהפכה במשטר שהיה קיים בישראל מימי קדם. מה שהיה קיים לפניו היה משטר של שבטים, משפחות ובתי-אב. המשפחה, או לכל היותר השבט, הוא הריבון; במישור הלאומי שוררת האנרכיה. בשעת מצוקה, כאשר אויב פושט על הארץ, מופיע מוסד אחר: המושיע. זהו מנהיג בעל כריזמה אישית, המתוארת כרוח ה' הצולחת עליו, והוא מזעיק את המון העם לקרב הכרעה אחד נגד האויב. כזה הוא גדעון במלחמת מדין (שופ' ויז) וכזה הוא שאול בתשועה ליבש גלעד (שמ"א יא 1-13). דוד מייסד מלוכה, לא כהמשך למוסד המושיעים שהיה קיים בישראל מלפנים, אלא מלוכה לפי מסורת אחרת, ומיד נראה מה היא היתה.

המלוכה צריכה צבא. לא עוד צבא של איכרים ורועים שנוזקים בשעת סכנה והולכים לקרב בכל הבא ליד, אלא חיל קבוע, מאומן ומצויד. חיל מקצועי, מוכן מראש לשעת סכנה. חיל כזה פירושו חיל שכירים, המקבלים שכר מקופת המלוכה. אצל דוד אלה הם "הגיבורים", גוף נבחר מצומצם (שמ"ב כג 8-39), ו"הכרתי והפלתי" שהם שכירים פלשתים, אולי זהים ואולי יתרים על הגדוד של אנשי גת בפיקודו של אתי הגתי (השווה שמ"ב טו 18; כ 23).

הצבא המקצועי צריך כלכלה, ולצורך זה צריך לגבות מסים, ולשם כך צריך לערוך מפקד – לספור את העם ולאמוד את

רכושו. המפקד נחוץ גם לארגון של צבא מילואים וצבא עבודה – גם אלה מטלות מכבידות! זהו המפקד שעורך דוד על ידי יואב (שמ"ב כד), מפקד שעורר התנגדות בשעת המעשה וגינניו לאחריו. את מגפת הדבר שפרצה תלו בו!

ויש צורך בעבודת מס, היא שכונתה כפי חז"ל אנגריה, צריך לעבד את אחוזות המלך כדי לפרנס אותו, ואת חצרו ואת צבאו. צריך לסלול דרכים. צריך לבנות ביצורים בערי הספר ובעיר הבירה. גיוסי חובה כאלה שנזקקים ביותר על האיכרים החופשיים: זוהי עבודה קשה ללא תמורה, ובלי התחשבות יתרה בעבודות העונתיות בשדה. והנה, כבר אנו מוצאים בין שריו של דוד אחד המופקד על כך: אדרם אשר על המס (שמ"ב כ 24; מל"א יב 18), הוא שנקרא בכתובים אחרים אדנירם בן עבדא על המס (מל"א ד 6), הדרם (דה"ב י 18).

מיהו אותו הדרם? השם בצורתו זו הוא ארמי או כנעני, גזור משם האל הד שהוא אחד משמותיו של בעל. גם נסיך מחמת שבא להביא מנחה לדוד נקרא בשם זה (דה"א יח 10). אם כן, שר כנעני או ארמי מופקד על עבודת המס. וכאן אנו באים אל בעיה אחרת: מקומם של זרים בממלכת דוד.

לפני כמעט חמישים שנה פרסם פרופ' ב' מזר ז"ל מאמר על "סופר המלך דוד" ובו הצביע על הסופר שריה (שמ"ב ח 17), שיא או שוא (שמ"ב כ 25 כתיב וקרי), שישא (מל"א ד 3) שושא (דה"א יח 16) כעל איש נכרי, ששמו המוזר נקלט בעברית בצורות שונות ואף נעשה ניסיון לתת לו שם עברי ממש – שריה.²

ואם כך, לפנינו התופעה של שרים זרים בחצרו של דוד, תופעה שאיננה מפתיעה, אם נביא בחשבון שתי נקודות: (א) שממלכה מסודרת צריכה מנגנון, ולבני ישראל לא היתה עדין ממלכה, ממילא לא היה להם מנגנון; (ב) שדוד כבש בלי שפיכות דמים כמעט את ירושלים, עיר-מדינה בעלת מסורת ממלכתית עתיקה, ואם כן נמצא לו המנגנון מן המוכן בעיר הבירה שכבש.

כאן אנו נוגעים בשאלה אחרת, והיא המדיניות הכוללת של דוד כלפי זרים – אנו מוצאים שבירושלים גופה יושבים שניים כאלה: אוריה החתי וארונה היבוסים (בעל שם חתי או חורית), הוא שמכר לדוד את הגורן שלו בכסף מלא (שמ"ב כד). ולא הרחק מירושלים, מצפון וממערב יושבים הגבעונים: הם נושלו מאדמתם בידי שאול, ואילו דוד פייס אותם ופיצה אותם על חשבון בית-שאול.

ובכן, מלכות דוד מצטיירת לנו כבעלת פתיחות גדולה כלפי זרים: חיל שכירים זר, פקידים זרים, תושבים זרים בעיר הבירה, ועל כל אלה נוסף בעלי מלאכה זרים הבאים מצור "חרשי עץ וחרשי אבן קיר" (שמ"ב ה 11), כדי לבנות לדוד בית משלו. יש פוליטיקה של סובלנות ופוליטיקה של פיוס כלפי היחידות האתניות הנכריות: היבוסים בירושלים והגבעונים בארץ בנימין. כל הזרים הללו – נראה לומר – תרמו לביצורה של ממלכת דוד וליציבותה – כל אחד מהם, בתחומו, בניסיונו, בידיעתו, תרם לחוסן הממלכה. בכך התקרבה ממלכת דוד שלא מדעת לאידיאל של המדינה המודרנית, שאינה מבוססת על האתנוס, על המוצא השבטי-לאומי, אלא על שיתוף הפעולה ההרמוני של כל היושבים בטריטוריה נתונה. זוהי גדולתה של הממלכה המאוחדת.

ובמדיניות חוץ: ברית עם חירם מלך צור (שמ"ב ה 11; מל"א ה 15), ברית עם תועי מלך חמת (שמ"ב ח 9-10), ברית עם תלמי מלך גשור (שמ"ב ג 3; יג 37), ברית עם נחש מלך בני עמון (שמ"ב י 2). מדיניות הבריתות מתבררת כצומחת באופן אורגני מהפתיחות הרבה שיש למלכות דוד כלפי זרים!

דוד ובני דורו לא היו אידיאולוגים בתורת המדינה – דוקטרינה שעוד לא היתה קיימת בכלל בימים ההם. מה אפוא הכשיר את התמורה מן המלכות האתנית של שאול למלכות הטריטוריאלית של דוד? את התשובה אנו מוצאים

בעברו של דוד לפני שנמשח בחברון על בית יהודה. הוא היה מנהיג של חבר מנודים: "ויתקבצו אליו כל איש מצוק וכל איש אשר לו נושה וכל איש מר נפש, ויהי עליהם לשר, ויהיו עמו כארבע מאות איש" (שמ"א כב 2). הגדוד אינו נובע מהשתייכות למשפחה ולשבט; להפך, הוא מורכב מאנשים שנפלטו מן הסדר החברתי הקיים. ובאמת אתה מוצא בין הגיבורים של דוד, הגרעין הקשה של לוחמיו, ציוני מוצא שהם מקומיים ולא משפחתיים, ויש ביניהם גם כמה וכמה נכריים: אחימלך החתי (שמ"א כו 6), אוריה החתי (שמ"ב כג 39), אליחבא השעלבוני (משעלבים – פס' 32), אמורי, אליפלט בן אחסבי בן המעכתי (פס' 34) משבט מעכה שבצפון, בגבול ארם, צלק העמוני (פס' 37), נחרי הבארותי (פס' 37), מבארות עיר הגבעונים. לפחות שישה זרים אפשר לנו לזהות.

המסורת של דוד ראש גדוד הביאה אותו לקרב אנשים, לא על פי מוצאם אלא לפי כישוריהם, לפי התועלת שהם יכולים להביא לעניין המשותף, העניין הציבורי. כאשר הומלך דוד על ישראל ויהודה, המשיך בדרכו המדינית, כלומר סיגל לשלטונו כל מוסד וכל אדם שיכול היה לתרום לשגשוגה של ממלכתו. בכך פרץ דוד את המסגרות הישנות. המשפחה והשבט אינם קובעים עוד דבר, קובע הממשל של המלכות. פקיד זר, הדרם בן עבדא או שושא הסופר, קובע יותר מאסיפת זקני יהודה בחברון!

זוהי המהפכה של דוד, מהפכה חברתית קיצונית. אנו רואים את ביטוייה, אך איננו יכולים לאמוד את היקפה. איננו יכולים להגיד עד כמה היא היתה יסודית, עד כמה היא שינתה את פני החברה הישראלית בדורות הבאים.

מה שאנחנו יכולים לאמוד היא עוצמת ההתנגדות שהמהפכה של דוד חוללה. כל ישראל מרד, ובראש המורדים היה שבטו של דוד, שבט יהודה. חסר היה רק מנהיג והוא נמצא באישיותו של אבשלום. לאבשלום היו סיבות משלו למרוד, ולשבט יהודה סיבות אחרות, אך בשעת מעשה אין בודקים: הכול כשרים כדי להפוך את השלטון השנוא.

כך פרץ המרד והתחוללה מלחמת אזרחים. זו היתה מלחמה בין הסדר המשפחתי-שבטי הישן לבין המשטר המדיני החדש.³ אין להתפלא על כך שידו של הממשל המאורגן, המעמיד מעל לכל את טובת המדינה, *raison d'etat*, היתה על העליונה. אבל המרד עצמו היה מאורע טראומטי בתולדות המדינה שהקים דוד. מתברר שדרכו המדינית של דוד הקדימה לבוא. ישראל ויהודה עדיין לא היו מוכנים לקבל את מלוא משמעותה של התמורה החברתית שדרשה הקמת המלוכה.

נחזור אל השאלה שעמדה ביסוד הכנס הזה: "דוד מלך ישראל חי וקיים?" נראתה לי שכתוצאה לוואי מדבריי עד כאן יש בידנו תשובה. והריהי לפניכם.

סיכמנו כאן ידיעות משישה-שבעה מקורות שונים, בלתי תלויים זה בזה: (א) סיפור ירושת כסא דוד (שמ"ב ז-כ; מל"א א-ב); (ב) רשימות שרי דוד (שמ"ב ח 16-18; כ 23-26); (ג) רשימת הגיבורים אשר לדוד (שמ"ב כג 39-8); (ד) סיפור המפקד, הדבר וגורן ארונה (שמ"ב כד); (ה) סיפור הבצורת ופיוס הגבעונים (שמ"ב כא 1-14); (ו) רשימת השרים של שלמה (מל"א ד 2-6); (ז) הידיעה על בניית ביתו של דוד בידי חרשים מצור (שמ"ב ה 11-12). מכל אלה מצטרפת תמונה אחת: דוד ביצר את ממלכתו על-ידי שימוש ביסודות הנכריים שהיו בארץ, בייחוד בירושלים, על ידי שימוש בידע מקצועי שבא מפניקיה, וחיל שכירים שהוא העלה מארץ פלשתים. ההישענות הזאת על המסורת המדינית של יסודות נכריים היא שהמרידה נגדו את שבטי ישראל, ואפילו את השבט שלו עצמו, את שבט יהודה.

עצם התיאור של המרד ומלחמת האזרחים, תיאור שלא החמיא לדוד, קשה לראות אותו כהמצאה ספרותית של דורות מאוחרים. אבל כאן מצאנו יותר מזה: מצאנו מקורות שונים בתכלית, המצרפים את שרטוטיהם לתמונה אחידה. פירושו של דבר שהמקורות מאשרים זה את זה. הם משולים לעדים במשפט, שבחקירה נפרדת מעידים על עובדה אחת: עדים כאלה יהיו נאמנים. גם המקורות שלפנינו, עד כמה שניתן לנו לראות, הם בדרך כלל מהימנים.

דוד שלהם הוא דמות היסטורית, על חולשותיו כאדם ועל מעלותיו כמנהיג. המדינאות שלו ייסדה ממלכה יציבה, שהתמידה כארבע מאות שנה. הדורות הבאים שכחו את השבר שדוד גרם ברצף של מסורת שבטי ישראל וזכרו את הזוהר של מלכותו. כך נוצרה הציפייה לשובו של דוד באחרית הימים; כך נוצר עיקר האמונה, שאותו ניסח רבי יהודה הנשיא ושם אותו בפי שלוחיו: "דוד מלך ישראל חי וקיים".⁴

הערות:

* הציטוטים מן המקרא ניתנו בכתוב מלא, להקל על הקורא.

1. באפוס האוגריתי אומר יצב לאביו כרת: לתדן • דן • אלמנת • לתת'פט • ת'פט • קצר • נפש --- רד • למלך • אמלך • לדרכתך • את'בנן, כלומר: "אינך דן דין אלמנה, אינך שופט משפט קצר נפש --- רד כי מלך אמלך, על ממשלך אשב!" (טקסט 127, שורות 33-38, 45-54).
2. ב' מייזלר (מזר), "סופר המלך דוד ובעיית הפקידות הגבוהה במלכות ישראל הקדומה", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כרך י"ג (תש"ז), עמ' 105-114; נדפס מחדש באסופת מאמריו: כנען וישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 208-221. לפניו שיער ראוליי, שגם צדוק, כוהן של דוד לצד אביתר, היה זר, ממוצא יבوسی; השווה: H.H. Rowley, "Zadok and Nehushtan", JBL vol. 58 (1939), pp. 113-141.
3. זאת כבר הכיר פרופסור תדמור; ראה: H. Tadmor, "Traditional Institutions and the Monarchy: Social and Political Tensions in the Time of David and Solomon", Studies in the Period of David and Solomon, edited by T. Ishida, (Tokyo 1982), pp. 239-257, esp. p. 247. בשינוי מתדמור, מטעים אני את משקלם של היסודות הזרים בממשל שהקים דוד. כמו כן, אני מפקפק אם אפשר לסמוך על אמינותם ההיסטורית של הסיפורים בשמות לב-לד ומל"א יב 1-16.
4. בבלי ראש השנה כה, ע"א. על האמונה ברוד העתיד לשוב ראה מאמרי: "מלחמת דוד בגלית – אגדה, תיאולוגיה ואסכאטולוגיה", אשל באר-שבע, כרך ג תשמ"ו, עמ' 55-89).

מתוך: המדינה של דוד – מהפכה ומלחמת אזרחים מאת אלכסנדר רופא

עמודים 203-207, מתוך: "דוד מלך ישראל חי וקיים?" הרצאות בכנס בוגרי החוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים. סדרת עיונים הוצאת סימור ירושלים

שילוב יצירות אמנות בספר הלימוד

ספר שמואל הוא אחד מהספרים בעלי ההתרחשויות הדרמטיות ביותר במקרא. אמנים רבים הושפעו מהמאורעות השונים ומהעלילה רווית התככים, הדרמות, האהבות והשנאות. התוצאה היא יצירות אמנות מתקופות שונות העשויות בטכניקות מגוונות. מתוך המבחר העשיר בחרנו לספר הלימוד יצירות העוסקות בנושאים הנלמדים בתכנית הלימודים והמתאימות לתלמידי כיתה ה'.

לשילוב יצירות אמנות חזותיות בלימודי המקרא יתרונות רבים; היות ואמנות נועדה לעורר רגשות ותחושות בקרב צופיה, שילוב היצירות החזותיות מאפשר לתלמידים הצעירים תהליך למידה חווייתי ורגשי. כמו כן, ממש כמו פרשנים המבארים את פרשנותם במלל – אמנים יוצרים את פרשנותם בצבע ובצורה. לכן יצירות האמנות המובאות בספר הלימוד מהוות פרשנות נוספת לטקסט התנ"כי, שהרי כל אמן קרא את הסיפור התנ"כי ובנה ביצירתו עולם שהוא תוצר של הבנתו וראייתו שלו את האירועים שבמקרא.

בנוסף לכך, הכרתן של יצירות אמנות מגיל צעיר פותחת בפני התלמיד דלת לעולם תרבותי עשיר ומרתק. הטמעת הכלים לניתוח ולהבנה של יצירה חזותית תאפשר לו להתמודד בעתיד עם משימות נוספות בתחום ואף הבנה מעמיקה יותר של עולמנו הרווי בדימויים חזותיים למכביר.

אנו מקוות שיצירות האמנות החזותיות יוסיפו הנאה ועניין ללמידה בספר שמואל.

איך "לקרוא" יצירת אמנות חזותית?

השלב הראשון והחשוב ביותר בניתוח יצירת אמנות חזותית הוא התבוננות עצמאית ושיח חופשי על רשמים מהיצירה.

בספר הלימוד שולבו בעיקר ציורים, אך תוכלו למצוא בו גם פסלים ותצלומים. השאלות בסעיף הבא מכוונות בעיקר לציורים ולאורים, אך בשינויים קלים הן טובות גם עבור טכניקות שונות. אפשר להציע לתלמידים לתת דעתם על הנקודות הבאות:

- מי הדמות המצוירת/המפוסלת
- באיזה מרחב/רקע צוירה
- כמה דמויות נמצאות ביצירה
- מה הן עושות
- מה הקשר בין הדמויות השונות
- מה אומרת שפת הגוף של כל דמות ודמות?
- אילו חפצים צוירו/פוסלו?
- מה הקשר בין החפצים לדמויות?
- באילו צבעים צוירה היצירה?

שלב חשוב נוסף הוא **צבירת ידע** – יש לנסות ולברר מי האמן, באיזו שנה נוצרה היצירה ובאיזו טכניקה נעשה שימוש (למשל, צבעי שמן או ציור על זכוכית). כפי שניתן לראות ביצירות ששולבו בספר, אמנים בני המאה ה-17 ציירו את גיבורי ספר שמואל באופן שונה מאמנים בני המאה ה-19. לתקופה שבה חי האמן השפעה רבה על הדרך בה הוא מדמיין את בני המלוכה או את המקום בו התרחשה העלילה. כמו כן אפשר להניח כי לאמן מהמאה ה-15 יהיה פחות מידע על מראה ירושלים בימי חייו של דוד מאשר לאמן בן המאה ה-21, שיכול להיעזר במידע ארכיאולוגי, אם יבחר לשאוף לדיוק ריאליסטי. ייתכן ואותו אמן בן המאה ה-15 יתאר את גיבורי ספר שמואל כמלכים בני זמנו או שיעזר בדמיונו ליצירת הדמויות. בכל מקרה כדאי להדגיש בפני התלמידים שאפילו שאמנים יצרו לפני מאות רבות של שנים, הם לא חיו בתקופת התנ"ך ולכן גם הם מדמיינים את האירועים השונים.

בספר הלימוד השתדלנו לתת את המידע (שם האמן, השנה בה נוצרה היצירה ובאיזו טכניקה) לצד כל אחת מיצירות האמנות. כדאי להנחות את התלמידים לחפש את המידע גם בכואם להבין יצירות אמנות ודימויים חזותיים בעתיד.

במהלך ההתבוננות ביצירת האמנות החזותית חשוב לקרוא במקביל את הטקסט התנ"כי; יש לזהות את הדומה והשונה בין היצירה החזותית והטקסט המקראי. חשוב גם לאתר פערים בין הכתוב לבין יצירת האמנות ולנסות ולברוק האם השינויים הללו הם תוצאה של אקט פרשני לטקסט.

חלק משמעותי נוסף בהבנת יצירת האמנות הוא זיהוי החוויה הרגשית שהיצירה גורמת לצופה. לצבעים, לקומפוזיציה (היחס בין כל חלקי היצירה), לדמויות ולתנועתיות יש השפעה על המתבונן ברובד הרגשי. כדאי לעודד את התלמידים לשאול את עצמם אילו רגשות התעוררו בהם כתוצאה מיצירת האמנות – האם הם אהבו אותה? האם היא עוררה דחייה או הזדהות? האם הם אדישים אליה? מדוע?

בסופו של התהליך עלינו להעניק פרשנות הנובעת מכל הרכדים שנבדקו (התבוננות עצמאית, צבירת ידע על יצירת האמנות, השוואה לטקסט המילולי וזיהוי הרגשות שהפעילה היצירה), שהרי הבנה מעמיקה של יצירת אמנות מורכבת משילוב של ידע ותחושה.

הצעות לשילוב יצירות האמנות בתהליך הלימודי של ספר שמואל

- את היצירות ניתן לשלב כחלק מהשיחה בכיתה. אפשר ליזום התבוננות משותפת או מעין רב שיח, המונחה על ידי המורה בשיתוף התלמידים.
- חשוב לקרוא בכיתה את הפסוקים הרלוונטיים מהתנ"ך במקביל להתבוננות ביצירה החזותית. שילוב המלל והיצירה החזותית עשוי להעמיק את ההבנה ולהעשיר אותה בממד חווייתי.
- חשוב להסביר לתלמידים כיצד "לקרוא" יצירת אמנות לפני שהם נדרשים לעבור את התהליך כמטלה בכית. כדאי לעסוק בכיתה באופן מונחה במספר יצירות עוד בטרם יתמודדו עם שאלות הנוגעות לציור באופן עצמאי.
- מומלץ לתת דגש ולהבהיר כי לכל תלמיד זכות להבעת רגשות כלפי יצירת אמנות. מותר לאהוב או לא לאהוב.
- לכל תלמיד מותר כמובן להעניק ליצירה פרשנות אישית, גם אם היא סותרת את דעת הרוב.
- ליצירות צורפו ניתוחים ופרשנויות במדריך למורה. תוכלו לקחת מניתוחי היצירות נושאים שונים לשיחה בכיתה וכך להעשיר את הדיון בהתאם לצורכי תלמידיכם.
- בנוסף לכך כדאי לעודד את התלמידים ליצירת עבודות משלהם, בהן יבואו לידי ביטוי כישרונותיהם. כך יוכלו התלמידים ליצור פרשנות לטקסט המקראי דרך היצירה החזותית שלהם. במספר מקומות בספר הלימוד שילבנו רעיונות ליצירה המושפעת מהטקסט המקראי, אולם תוכלו להוסיף ולגוון כיד הדמיון הטובה עליכם, באופן המתאים לכיתתכם.
- כחלק מהפעילות היצירתית בכיתה, אפשר ליצור קבוצות יצירה שידונו בתכנון ובביצוע של יצירת אמנות, תוך שילוב עבודה עצמאית וקבוצתית.

שמואל א – ניתוח תמונות

עלי ושמואל / בראסי / המאה ה-19 (עמוד 24 בספר לתלמיד)

בציור מהמאה ה-19 שלפנינו בוחר האמן להציג את היחסים המיוחדים בין עלי הכהן לשמואל הנער, שגר בביתו. שמואל ניגש לעלי שיושב על מיטתו. בין שניהם קיים הפרש גילאים ניכר. עלי רוכן אל עבר שמואל, אולי על מנת להאזין לדבריו כי שמיעתו כבדה ואולי על מנת להעניק לשמואל חיבוק מגונן. ידו השמאלית של עלי מקרבת את שמואל ואילו ידו הימנית של הכהן מצויה בתנוחה המלמדת על רצונו לעודד את שמואל לומר את דברו. פניו של עלי מביעים קשב ועניין, אולם הוא אינו מביט בנער וניתן להניח כי הוא מתעניין בעיקר במה שיש לשמואל לומר, אף יותר מאשר בנער עצמו. שמואל הצעיר מחזיק את ידיו קרוב אל גופו וניכר כי הוא מתלבט האם להיענות לבקשת עלי ולדבר או להתמיד בשתיקתו.

הציור מדגיש את הקושי הטמון בסיטואציה המוצגת בפרק ג'; עלי המבוגר, שהתעורר משנתו, מקרב אליו את שמואל הצעיר והמהוסס. עלי מבקש ממנו לשמוע את דברי האל, בעוד שמואל הצעיר "ירא מהגיד את המראה אל עלי", כפי שמצוין בפסוק טו.

הצעות לפעילות:

ביצירה שלפנינו מוצג המפגש בין עלי ושמואל, בו שמואל מספר לעלי את דבר ה'.

1. מהי הבעת פניו של עלי?
2. מהי הבעת פניו של שמואל?
3. מצאו כותרת מתאימה מתוך הפרק לציור.

שמואל מושח את דוד / באריאס / 1848 (עמוד 79 בספר לתלמיד)

בפרק טז מסופר על אופן בחירתו של דוד מבין אחיו, בניו של ישי. שמואל בוחן את כל בני ישי אחד אחרי השני, אולם אלוהים אומר לשמואל בפסוק ז: "אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיו כי לא אשר יראה האדם כי האדם יראה לעינים וה' יראה ללכב". הציור שלפנינו מדגיש את היותו של דוד הצעיר מבין אחיו, גם בקומתו וגם בגילו. בני המשפחה מביטים בשמואל וברוד, כשכמה מהם מצויים בתנוחות גוף המביעות ספק באשר לבחירה בדוד. לדוגמה, בצד ימין של הציור אחד האחים מניח את ידו על מותניו במעין תרעומת. בצדה השמאלית של התמונה, דמות גבר צעיר שנמצא בצל שולחת יד אחת קדימה בהצבעה אל עבר דוד, בעוד היד השנייה מונחת על לבה, כאילו שואלת – מדוע הוא ולא אני.

במרכז היצירה מצויים שמואל ודוד; דוד מכפיף את ראשו בשילוב של הכרת תודה, צניעות והבנה של גודל המעמד. שמואל, שהוא הדמות הגדולה והגבוהה מבין כל הדמויות ביצירה, שופך מהקרן שמן ומושח את דוד. שמואל, הנביא המבוגר, מקשר בין האל לבין עמו. הוא עושה את רצון האל והופך את הנבואה לממשות. היותו של שמואל דמות המחברת בין מעלה ומטה ניכרת גם בתנוחת גופו, במחוות ידיו ובהבעת פניו. ראשו מופנה כלפי מעלה ועיניו נשואות לשמים, ידו הימנית אוחת בקרן, החפץ שמסמל את הבחירה האלוהית בדוד, וידו השמאלית פתוחה ופונה כלפי האדמה.

שמואל הנו הדמות המבוגרת ביותר המצויה ביצירה ודוד הוא הצעיר ביותר. הניגוד החריף בין גילאי הדמויות מייצג את המתח בין מוסד הכהונה למוסד המלוכה המצוי בספר שמואל. על אף ההתנגדות ששמואל מביע בספר להמלכת מלך על ישראל, דוד הוא המלך השני הנמשח על ידו למלוכה. הצייר באריאס פותר את המתח הזה על ידי הדגשת כפיפות המלוכה לנביא האל. דוד הצעיר וחסר הניסיון עומד בהכנעה אל מול הנביא המנוסה והמבוגר, שבכווח להביא את דבר האל לכדי מעשה.

הצעות לפעילות:

שמואל נשלח למשוח למלך את אחד מבניו של ישי. מבין כל הבנים אלוהים בוחר את הצעיר מכולם. הצייר בחר לצייר בתמונה זו את רגע משיחתו של דוד.

1. תפקידו של הנביא להביא לעם את דבר האל. כיצד מרמזת על כך דמותו של שמואל בציור?
2. התבוננו בדוד. כיצד לדעתכם מרגיש דוד במעמד זה שבו נמשח למלך? הסבירו לפי מה קבעתם.
3. כיצד מוצגת בציור תגובת האחים ותגובת האב למשיחת דוד?

דוד ושאל / רמברנדט / 1656 (עמוד 81 בספר לתלמיד)

רמברנדט, ששמו המלא היה רמברנדט הרמנוון ואן ריין, נולד בעיר ליידן שבהולנד בשנת 1606 ונפטר בעיר אמסטרדם בשנת 1669. רמברנדט נחשב לאחד מהציירים החשובים והבולטים בהיסטוריה של האמנות המערבית וציוריו מוצגים כיום במספר רב של מוזיאונים ואוספים ברחבי העולם. חלק נכבד מציוריו של רמברנדט עסק בתיאורי דיוקן ובנושאים תנכיים ומיתולוגיים.

בציור שלפנינו מצייר האמן את דוד מנגן בפני שאל. שאל מאזין לנגינה, אך בה בעת מסתיר מחצית מפניו בוילון, אולי על מנת לנגב את דמעותיו המעידות על הסערה המתחוללת בקרבו ואולי על מנת להסתיר את פניו מדוד, שיושב למרגלותיו ומנגן. עינו של שאל הופכת למרכז היצירה ועינו של המתבונן ביצירה נמשכת אליה כל העת ומחזירה לשאל מבט. בעין, התופסת רק חלק קטן מהיצירה כולה, מצליח רמברנדט להמחיש לנו, הצופים, את הנפש המיוסרת של שאל. עינו של המלך היא שילוב של טירוף ואובדן, אך במקביל היא מצליחה לעורר בנו חמלה ורחמים. רמברנדט, שנודע בשימושו המתוחכם באור וצל, מצייר את דמויות המלכים בצבעים אדומים וכתומים חמים וזוהרים ובמלבושים שעל פי דמיונו מתאימים למלכים מתקופת התנ"ך. בין שתי הדמויות המוארות הוא מותיר בציור שטח אפל וחשוך המעיד על הפער שרק ילך ויעמיק בין שאל ודוד. כבר ברגע זה של קרבה יחסית, רומז רמברנדט על הנתק והאיבה שעוד יבואו. רמז נוסף טמון גם בחניית שכידו של שאל, שעתידה בהמשך להיזרק על דוד.

הצעות לפעילות:

רמברנדט היה צייר הולנדי שנולד לפני כארבע מאות שנה. רבים מציוריו של רמברנדט עוסקים בסיפורים מתוך התנ"ך. כמובן שרמברנדט לא ידע כיצד נראו גיבורי התנ"ך, אולם הוא משתמש בדמיון שלו על מנת לציירם. בציור זה אפשר לראות שרמברנדט בחר להלביש את שאל ודוד בבגדים אותם הוא מדמיין כבגדי מלכים מתקופת המקרא. לצבעים בהם בחר רמברנדט לצייר יש חשיבות רבה. למשל הבגדים של שאל ודוד מצוירים בצבעים חמים וזוהרים, המעידים על היותם מלכים חשובים. מה מסמלת החשכה שנמצאת בין דוד ושאל?

דוד וגולית / ג'ק היינס / המאה העשרים (עמוד 88 בספר לתלמיד)

במרוצת השנים עסקו אמנים רבים בפרק יז, המגולל את סיפור המלחמה בין ישראל והפלשתים ואת הקרב בין דוד וגולית. נדמה כי לכל אמן פרשנות משלו למאורע המכונן וכי כל אחד בוחר להדגיש פן אחר בסיפור הידוע. בתמונה שלפנינו בוחר האמן לעסוק בגודלו הרב של גולית, שהוא, על פי הנאמר בפסוק לג, "איש מלחמה מנעוריו", אל מול דוד הצעיר עד מאוד. גולית אווזו בחנייתו ובגביותו ועמידתו אומרת ביטחון רב. הוא עטוי בשריון ולראשו קסדה. לצד גולית עומד נושא כליו הנשען על המגן ומביט בגולית בהערצה המהולה בלגלוג על דוד. גודלו הרב של גולית מועצם בשל נוכחותו של נושא הכלים. דוד אמנם רק ילד, אולם נושא הכלים הנו איש מבוגר ובכל זאת הוא מביט בגולית מלמטה. על ידי שילוב דמותו של נושא הכלים ביצירה מדגיש האמן את כוחו הרב של הלוחם הפלשתי ומעצים את גודל נצחוננו של דוד.

הקומפוזיציה (היחס בין כל מרכיבי הציור) שבה בוחר האמן מדגישה גם היא את הבדלי הכוח והגודל בין דוד וגולית; שלוש הדמויות (נושא הכלים הפלשתי, גולית ודוד) מרכיבות משולש שקודקודו הוא ראשו של הלוחם המהולל. הוא נמצא במרכז היצירה, כשנושא הכלים נוטה לעברו ומהווה מעין צלע של המשולש. דוד הצעיר, שמהווה צלע שנייה במשולש, מצוי בתנועה, כך שגם גופו נוטה אל עבר גולית. בנוסף לכך, זווית ההתבוננות שלנו באירוע תורמת להעצמת גובהו של גולית – האמן בחר לצייר את התמונה כך שאנו רואים את גולית מלמטה. למעשה, גם גודלנו שלנו מתגמד מולו ואנו הופכים לשותפים להתפעלות מהישגו של דוד הצעיר.

הצעות לפעילות:

1. מיהן הדמויות המצוירות בתמונה?
2. איזה סיפור מספר הציור? שימו לב מה עושה כל דמות ומה מביעה כל דמות.

דוד / ברניני / 1623 (עמוד 91 בספר לתלמיד)

האמן האיטלקי ג'ובאני לורנצו ברניני נולד בשנת 1598 בנאפולי ונפטר ברומא בשנת 1680. את הכשרתו הראשונית קיבל ברניני מאביו שהיה פסל, אולם במהלך חייו עסק גם בציור, באדריכלות ובעיצוב תלבושות. בין יצירותיו הנודעות – עיצוב כיכר סן פייטרו שבוותיקן והפסל דפנה ואפולו. בפסל שלפנינו בוחר ברניני להציג את רגע הפעולה של דוד. הפסל, שגובהו מטר ושבעים – כגובה אדם, מציג את דוד אווזו בקלע ומביט במטרה, בגולית. בתנוחת גופו ניכרת התנופה שלפני ההטלה ושריריו מלמדים על המתח האצור בגופו בטרם ישליך את האבן. גם ההבעה בפניו מעידה על המתח והריכוז בהם הוא שרוי. פיו קפוץ ומצחו מחורץ. ברניני בוחר להציג את דוד בפסל זה כבחור צעיר וחזק. גופו, שחשוף כמעט לחלוטין, שרירי ומלא כוח. עלינו לזכור כי אנו מביטים בצילום של פסל ואילו ההתבוננות בפסל המקורי מצריכה תנועה סביבו. על מנת להבין את המשמעות המלאה של יצירתו של ברניני על הצופים להקיף את דוד, כך שמכל זווית מתקבל מראה אחר. התנועה, שאנו כצופים יוצרים סביב הפסל, מדגישה את התנופה המוצגת בגופו של דוד. כך, חזויית הצפייה מסייעת לנו להבין את התנועתיות ברגע הטלת הקלע והופכת אותנו לשותפים לתנופה ולסחרור.

דוד / יובל כספי / 2007 (עמוד 92 בספר לתלמיד)

יובל כספי הנו יוצר ישראלי עכשווי. בחלק מיצירותיו עוסק כספי בסיפורי התנ"ך מזווית הומוריסטית תוך שימוש במוטיבים מעולם הקריקטורה. כאן הוא מצייר את דוד, רגע לפני הטלת הקלע. גופו הכחוש של דוד, הצועד קדימה, מכוסה רק באזור חלציו. ביד אחת הוא אווזו בקלע. בידו השנייה, שאותה אנו יכולים לראות, אולם היא מוסתרת ממי שניצב לפניו, הוא מחזיק במספר אבנים. דוד של כספי מישיר אלינו, הצופים, מבט משועשע וממתיק עמנו סוד. ביצירה זו דוד הוא דמות קלילה, כמעט קפיצית. רגליו מזכירות מעט רגלי תיש המוכן לזנק במהירות. על ידי השימוש באמצעים שהוזכרו (גוף כחוש וקפיצי, חיוך ערמומי, הסתרה של היד) יוצר כספי את דוד כדמות המתחבלת תחבולות. על פי יצירה זו, הניצחון על גולית מושג באמצעות כוח שכלו של דוד ולא דווקא בשל עוז ורוחו או כוחו הפיזי ולראיה ראשו הגדול של דוד, המרמז על תבונתו הרבה. היצירה, שהיא בעלת מאפיינים קריקטוריסטיים, מהווה דוגמה לעיסוק בנושא המקראי תוך שימוש בטכניקה מודרנית. הראש, הרגליים ואיברי הגוף האחרים המצוירים בהגזמה מהווים מטאפורה לדמותו של דוד ועל כן כל תשובה של הילדים תהיה נכונה. הסיפור העתיק יכול להוות גם עבור התלמידים נושא ליצירה עצמאית משלהם בטכניקות מגוונות וחדשניות.

הצעות לפעילות:

1. איזה חלק מגופו של דוד מצויר בהגזמה רבה? שערו למה עשה זאת הצייר. מה רצה הצייר לרמוז לנו?
2. שערו כיצד היה מצייר הצייר את ראשו של גולית. אם תרצו, תוכל לצייר אותו בעצמכם.

שמואל ושאל / עדי נס / 2007 (עמוד 76 בספר לתלמיד)

עדי נס הוא אחד מהיוצרים הכולטים בעולם האמנות העכשווי. נס, שרכים מתצלומיו עוסקים בהוויה הישראלית, הציג את עבודותיו בתערוכות בארץ ובעולם. בסדרת הצילומים "סיפורי התנ"ך" ביים נס סיטואציות מעולם המקרא על ידי שימוש במצלומים בני זמננו. בכך מאיר נס את הסיפור התנ"כי מזווית עכשווית ומראה כיצד הסיפור עדכני גם למציאות החברתית שלנו כיום.

בתצלום שלפנינו ביים נס שני גברים בתפקיד שמואל ושאל. הצילום עוסק במערכת היחסים המורכבת המתקיימת בין האישים לכל אורך הספר. הקשר בין השניים יודע עליות ומורדות; בתחילה שמואל ושאל קרובים זה לזה אולם עד מהרה מתגלעים ביניהם חילוקי דעות המובילים למריבה קשה. אולם, על אף הסכסוך, מוסיף שמואל להצטער על גורלו של שאל. ולראייה, גם לאחר ששמואל מתאכזב משאל הוא ממשיך להתאבל עליו כפי שמצוין בסוף פרק טו ובתחילת פרק טז. במקביל, כששאל במצוקה, הוא ממשיך להזדקק לשמואל – אפילו ששמואל כבר אינו בין החיים שאל חש צורך בנוכחותו עד כי הוא פונה אל בעלת האוב בבקשה להעלותו מן המתים.

בתצלומו של נס תומך שמואל בראשו וכידו של שאל, המתרפק עליו. מבטו של שמואל פונה הצידה אל מחוץ למצוי בתמונה. כך, בניגוד שבין גופו האוחז בשאל לבין עיניו שאינן מביטות במלך המיוסר, מביע האמן את היחס המורכב שיש לשמואל כלפי שאל. את התלות של שאל בשמואל ניתן לראות בפניו ובעיניו של שאל. הוא מניח את ראשו על גופו של שמואל, אך ניכר כי הקרבה הגופנית אינה מרגיעה או מנחמת אותו. פניו העצובים ועיניו הכבויות חושפים בפנינו מעט מייסורי הנפש המסוכסכת של המלך שסר חינו.

נס מתמקד בצילום בשתי דמויות בלבד ומצלם אותן ברקע שלא ניתן לשייכו במדויק לזמן או מקום מסוימים. רוב השטח שבתצלום, למעט פני הדמויות וכפות ידיהן, מצוי בחשכה. ההתמקדות בפרטים מעטים וחוסר יכולתנו לדעת היכן צולמה היצירה עוזרים לנו להבין את הסיפור של שמואל ושאל באופן על-זמני. יחסי האהבה-דחייה בין הנביא למלך הופכים בצילומו של נס לרלוונטיים בכל תקופה ותקופה. אם יש ביכולתכם לצלם את היצירה בשחור-לבן, תוכלו לתת לילדים העתק ולהציע להם להוסיף בועות מחשבה שבהן יוכלו לכתוב מה חושב שמואל ומה חושב שאל.

הצעות לפעילות:

האמן עדי נס קרא את פרקים טו ו-טז בספר שמואל א' וביים בשנת 2007 תמונה שבה נמצאים שמואל ושאל. הוא בחר שני אנשים שהתחפשו לשמואל ולשאל ואז צילם אותם.

1. התבוננו בתצלום שלפניכם. מי מהדמויות היא שמואל ומי מהן היא שאל? כיצד קבעתם?
2. א. מה מביעים פניו של שמואל?
ב. מה מביעים פניו של שאל?
- ג. איזו תקשורת קיימת בין שניהם?
3. מדוע לדעתכם בחר האמן לצלם את ראשו של שמואל גבוה מראשו של שאל? מה רצה לסמל בכך? אם תרצו תוכלו לבחור סיפור אחר מספר שמואל א, לביים אותו ולצלמו. כל אחד יוכל להציג את עבודתו בכיתה.

פגישת דוד ואביגיל / פטר פאול רובנס / 1628 (עמוד 106)

בספר לתלמיד

פטר פאול רובנס (1577-1640) נחשב לאחד הציירים הידועים והחשובים בתקופת הבארוק. בנוסף להיותו אמן רב פעלים ובעל סטודיו שבו העסיק עוזרים והכשיר תלמידים, היה רובנס דיפלומט שפעל בשירותם של שליטי ספרד, בפרט מ-1627 ועד 1630. ציוריו של רובנס נודעים בקומפוזיציות מורכבות, בתחושת תנועתיות ובעושר צבעים ומרקמים.

בציורו זה עוסק רובנס בפגישה בין דוד לאביגיל אשת נבל. אביגיל יוצאת אל עבר דוד ואנשיו על מנת לפגוש בהם בטרם יתקיפו את בית נבל. בציור מציג רובנס את הרגע שבו מציעה אביגיל לדוד מן המאכלים שהביאה בעוד דוד רוכן לעברה ומנסה להקימה. הדמויות בשני המחנות נוטות אל עבר המרכז, שם נמצאים הגיבורים הראשיים של הסיפור – דוד ואביגיל. מצד ימין של הציור אנו רואים את אנשיו החמושים של דוד כשכידוניהם שלופים, אולם תנופתם נעצרת בשל מחוותה של אביגיל. שני אנשיו של דוד, הנמצאים בצידה הימני של התמונה, מחליפים ביניהם מבטים המביעים הבנה כי לא יהיה צורך בפשיטה על בית נבל וכי אביגיל פתרה את הבעיה.

לעומת קבוצת החמושים של דוד, הדמויות בקבוצת המלווים של אביגיל מצויות בתנוחות רכות יותר ומבצעות תנועות עגולות יותר. לדוגמה, משרתה של אביגיל, האוחז בסל הלחמים הגדול, פורש את ידיו בתנועה מכילה. גם נערותיה, הלבושות בבגדים מתנפנפים, תומכות זו בזו במנח גוף המרמז על רכות.

על ידי הניגוד בין שתי הקבוצות מציג רובנס את המשבר ופתרונו. ההתעלמות של נבל מקשריו הקודמים עם דוד יוצרת זעם גדול, המובע בכלי הנשק השלופים ובתנועה קדימה. מחוותה של אביגיל, שמפייסה את דעתו של דוד, מובעת בתנועות ובמחוות רכות. נדמה כי ממש כמו רובנס, האמן שעסק בדיפלומטיה ובניסיונות להשכנת שלום, גם אביגיל ודוד עוסקים בפתרון המשבר בעזרת מחוות דיפלומטיות.

הצעות לפעילות:

הצייר פטר פאול רובנס חי באירופה לפני כארבע מאות שנה ורבים מציוריו עוסקים בסיפורי התנ"ך. רובנס מציג ביצירה זו את פגישת אביגיל ודוד, כפי שהוא דמיון אותה.

1. כיצד מצויר דוד? מה מאפיין אותו?
2. מה מאפיין את אביגיל?
3. איזו תקשורת קיימת בין דוד ואביגיל?

מות המלך שאול על הר הגלבוע / אליהו צבי מרקוזה / 1848 (עמוד 118 בספר)

בפרק לא, הפרק האחרון בספר שמואל א, מתנהל הקרב האחרון של שאול המלך. על פי המסופר בפרק, שאול מבקש מנושא כליו לשלוף את חרבו ולדקור אותו כדי להימנע מגורל קשה יותר ברגע שהפלשתים יתפסו אותו. נושא הכלים מסרב ושואל בוחר ליפול על חרבו. עם מות המלך שאול בוחר גם נושא הכלים לשים קץ לחייו והמערכה כולה מוכרעת לטובת הפלשתים.

אליהו צבי מרקוזה, אמן יהודי בן המאה ה-19, בוחר לתאר את שאול רגע קצר לפני מותו, כשהוא סוקר את שדה הקרב ומבין כי הוא וצבאו עומדים להפסיד. שאול ניצב איתן מעל לכל שאר הדמויות שבתמונה, לצדו נושא הכלים ולמרגלותיו שני בניו המתים ובן נוסף גוסס. הדיאלוג בין שאול ונושא כליו נרמז ביצירה על ידי תנוחות הגוף של שתי הדמויות. נושא הכלים מנסה להפנות את תשומת לבו של המלך לכיוון השני. הוא אוחז בידו האחת בזרועו של שאול ובידו השנייה הוא מצביע באמצעות חנית אל עבר הנעשה בצד ימין, תחום שהוא מחוץ לנראה בתמונה. עם זאת, מאמציו של נושא הכלים הם לשווא. שאול עומד על דעתו וגופו אינו מוסט.

בפסוק ג נאמר: "ותכבד המלחמה אל שאול..." , ואכן על פניו של המלך שאול ניכרת ההבנה כי ידו על התחתונה. מרקוזה בוחר לתאר את שאול כדמות אמיצה – הוא אינו נתפס לטירוף או בהלה וניכר כי המעשה, שאנו יודעים כי הוא עתיד לעשותו, הוא פרי החלטה ומחשבה. דווקא בשעת מותו של המלך המיוסר בוחר האמן לנטות לו חסד ולתארו כגבוה וחסון. שאול, כפי שהוא עולה מתמונה זו, שומר על הדרת כבוד עד הרגע האחרון.

הצעות לפעילות:

האמן אליהו צבי מרקוזה צייר את שדה הקרב בגלבוע על פי דמיונו. לדוגמה, הוא בחר לצייר את הדמויות קרובות זו לזו, אף כי בתנ"ך לא כתוב ששאול ובניו נמצאו אחד ליד השני. על ידי העמדת הדמויות אחת ליד השנייה, הצייר רוצה להדגיש את האסון של שאול ובניו – שאול מביט בבניו המתים והפצועים ומבין שהוא הפסיד בקרב.

1. חפשו בפרק לא את הפסוק המתאים ביותר לדעתכם לשמש ככותרת לציור.
2. התבוננו בדמותו של שאול בצילומו של עדי נס בעמוד???. במה שונה דמותו של שאול בציור זה מדמותו של שאול בצילומו של עדי נס?

מות שאול / יוהן הנריך שנפלד / המאה ה-17 (עמוד 119 בספר לתלמיד)

יוהן הנריך שנפלד, אמן מהמאה ה-17, בחר בציור זה לתאר את נפילתו של שאול על חרבו. במרכז נראית דמותו של המלך באמצע מעשה ההתאבדות. המלך אווזו בקצה החד של חניתו ומצמיד אותו אל צלעותיו, תוך שהוא נופל על החרב. גופו, המצוי בתנוחה מסוכבת ומפותלת, מביע את כאבו העצום של שאול. כאב הנובע לא מפצעי המוות, אלא גם בשל הסבל הרב בו היה שרוי בימיו האחרונים, כפי שמסופר לנו בפרקים האחרונים של ספר שמואל א. גופו המפותל של המלך יכול גם להוות תזכורת לסיפור חייו הפתלתל – מנער אהוד למלך שהורד מכיסאו. משני צדדיו ומאחוריו של שאול נראה שדה הקרב המלא בגוויות ובחיילים נלחמים ומכים האחד את השני בחרבות. מעט מאחורי המלך נלחמים פלשתי ולוחם מצבא שאול, כך שאנו מבינים שהסכנה קרובה מאוד וכי שאול למעשה נדחק אל המעשה הקשה. בעוד רגע יגיעו הפלשתים אל המלך וימצאו את גווייתו. הצבעוניות שהאמן בחר ליצירה מוסיפה סערה לסצנה הקשה המתחוללת לנגד עינינו. שאול לוכש בגדים כתומים שמושכים את עיני הצופים אל הדמות. הצבעוניות החמה מזכירה בלהט שלה צבעי אש, המכלה את חייו של שאול.

נדמה כי גם הטבע מצוי באמצעה של סופה; כמחצית מן התמונה הם למעשה השמים הסוערים מעל לשדה הקרב. חשרת העננים מהדהדת את סיפור הקרב ואת סופו של בית שאול. האמן בוחר לצייר את העננים בצבעוניות מגוונת – מהכתומים המופיעים בבגדיו של המלך המובס ועד לכחולים-אפורים, המבשרים את הכישלון והמוות.

שמואל ב

דוד רוקד לפני הארון / אסכולה אנגלית / המאה ה-19 (עמוד 149 בספר לתלמיד)

בפרק ו' מעלה דוד את ארון הברית לירושלים בלוויית רבים מבני ישראל. דוד עצמו מלווה את הארון בריקוד ובשירה. מיכל בת שאול, אשתו של דוד, משקיפה מחלונה על התהלכה, רואה את דוד "מפזז ומכרכר" וכזה לו בלבה. כשמיכל פוגשת את דוד עם שוכו לביתו היא מקניטה אותו. לדבריה, מלך ישראל הופיע בפני עבדיו כ"אחד הרקים". דוד מקניט אותה בחזרה ומזכיר לה כי ה' בחר בו למלך על ישראל והעדיף אותו על אביה שאול או אחד מבניו. כציור שלפנינו רואים את דוד הולך בראש התהלכה ומנגן לפני ארון ה'. מלבד השירה המלווה את הארון ניתן לראות נשים וילדים העומדים בצד הדרך ומביטים במתרחש. דמותו של דוד היא זו המצויה בתנועה המורגשת ביותר – פסיעותיו של המלך רחבות וראשו מורם. בנוסף לכך, רגליו של דוד חשופות בעוד רגליהם של יתר המלווים מכוסות כמעט לחלוטין.

ניכר כי מלווי הארון והדמויות שבצד הדרך מביטים דווקא במלך דוד ולא בארון הברית. ייתכן כי זהו הד לדבריה של מיכל האומרת כי דוד "נגלה היום לעיני אמהות עבדיו כהגלות נגלות אחד הרקים". עיני כל נשואות דווקא אל דוד הרוקד ומפזז ולא אל הארון. אולי המראה של המלך הנכבד רוקד ומנגן היה מסקרן ומפתיע יותר ממראהו של ארון הברית העושה דרכו לירושלים.

הצעות לפעילות:

1. התבוננו בדוד בתמונה שלפניכם. מה לדעתכם חושב עליו הקהל שרואה אותו רוקד לפני הארון?
2. קראו את דבריה של מיכל אל דוד בפרק ו' פסוק כ'. האם לדעתכם הצייר, שצייר כך את דוד, מסכים עם מיכל? הסבירו את דעתכם.

המלך דוד מוסר את המכתב לאוריה / פיטר לסטמן / 1611 (עמוד 159 בספר)

כאשר נודע למלך כי אוריה לא שב אל ביתו ואל אשתו בת שבע, הוא כותב איגרת ליואב. האיגרת, המכילה גזר דין מוות לאוריה, מועברת לידיו של הנתין המסור.

פיטר לסטמן (1583-1633) היה צייר ומורה לציור שעסק לא אחת בנושאים תנ"כיים. תלמידו המפורסם ביותר של לסטמן הוא רמברנדט, מחשובי הציירים בהיסטוריה. ביצירה שלפנינו לסטמן מצייר את דוד המלך מוסר לאוריה החיתי את האיגרת טרם חזרתו של אוריה לשדה הקרב. המלך מצויר בכיסאו הרם, גבוה מעל שאר הדמויות המצוירות ביצירה. גם הנער המצוי בצדה השמאלי של התמונה וגם אוריה שכורע ברך מצדו השני של המלך, מרימים את ראשם ונושאים את עיניהם אל דוד. אם נחבר קו דמיוני בין הראשים של שלוש הדמויות ייווצר משולש שקודקודו הוא ראשו של המלך. המבנה המשולש שיצר לסטמן מדגיש את מעמדו הבכיר של המלך לעומת נתיניו.

לסטמן מעמיק את הדרמה שבמסירת האיגרת; נדמה כי האיגרת זה עתה נכתבה ונחתמה. ייתכן והנער שיושב לצד השולחן הוא זה שכתב אותה עבור דוד וכעת הוא מביט במלך שמוסר אותה. לסטמן בוחר להפנות את מבטו של הנער אל דוד, אף כי הנער יכול היה להביט באוריה החוזר אל שדה הקרב ובידו איגרת שתביא למותו. בחירה זו מדגישה את היותו של דוד הצייר המרכזי בסיפור. אף כי הנער יודע כי ימיו של אוריה ספורים, הוא בוחר להביט במלך, ובכך מצביע על חטאו של דוד.

לסטמן עושה שימוש מחוכם באור וצל ביצירה. בחדר שבו מתרחשת העלילה יש צללים רבים, אולם מבעד לפתח אנו רואים את הנוף המואר שבחוץ. עם זאת, האור הזה טומן בחובו סכנות המחכות לאוריה – ממעל, בשמים, כבר נאספים ענני הסופה.

הצעות לפעילות:

1. מיהן הדמויות המצוירות?
2. א. מיהי הדמות שהיה קשה לזהותה? מדוע התקשיתם?
ב. דמות זו אינה מופיעה בסיפור המקראי. מי היא יכולה להיות? רמז – בסיפור המקראי כתוב שדוד נתן בידי אוריה מכתב.
ג. מי מהדמויות לא יודעת מה כתוב במכתב?
3. אם הייתם מחברים קו דמיוני בין הראשים של שלוש הדמויות, איזה מבנה הנדסי היה נוצר? מי נמצא בקודקוד? האם ניתן ללמוד מכך משהו על מעמדה של הדמות?

דוד והנביא נתן / אסכולה אנגלית / המאה ה-20 (עמוד 161 בספר לתלמיד)

פרק יא', המספר על אהבתו של דוד לכת שבע ועל מות אוריה, מסתיים בפסוק "וירע הדבר אשר עשה דוד בעיני ה'". בפתיחתו של פרק יב' נשלח נתן אל דוד על מנת להוכיחו. תחילה מספר נתן לדוד על כבשת הרש ולאחר שדוד מביע את זעמו על העשיר שגזל מרעהו העני את כבשתו היחידה, נתן אומר לו "אתה האיש".
הציור שלפנינו מתאר את רגע הגילוי. נתן עומד בפתח ומצביע על דוד המלך שיושב בכיסאו. ידיו של דוד סמוכות זו לזו כאילו הן אזוקות, ראשו פונה לרצפה וכתפיו שפופות. הצער והחרטה ניכרים היטב בפניו של המלך.
הצייר בחר ליצור ניגוד חריף בין דמותו הזקופה של נתן ובין גופו המפותל של דוד. גופו של נתן מביע את המסר בצורה נחרצת – זוהי דרך הישר. לעומת זאת, הדרך שבה צויר דוד מביעה את ההפך, ומציגה את העיוות שיצר דוד כשלקח מאוריה החייתי את בת שבע. נתן מצויר בעמידה ולכן הוא גבוה מדוד הישוב. גם בדרך זו מצביע הצייר על תפקידו הרם של נתן ועל חשיבותם הרבה של מסריו אל מול חטאיו של המלך.

הצעות לפעילות:

1. קראו את הפרק ותנו ליצירה שם אחר.
2. מה מביעה שפת הגוף של נתן ומה מביעה שפת הגוף של דוד?

דוד נמלט מירושלים ושמעי מקללו / וויליאם בראסי הול (1846–1917) (עמוד 177 בספר לתלמיד)

בעת המנוסה מירושלים פוגש דוד בשמעי בן גרא ממשפחת שאול, שרודף אחריו ומקללו. אבישי בן צרויה רוצה לפגוע בשמעי אולם דוד מונע ממנו ואומר לו כי אם בנו שלו מרד בו אז ודאי שכן משפחת שאול ירצה לנקום בו. וכך דוד ואנשיו צועדים בדרך ושמעי הולך בצלע ההר, מקלל וזורק עפר ואבנים.
בציור שלפנינו מציג וויליאם בראסי הול את דוד רוכב שפוף כשלצדו ומאחוריו אנשיו ועבדיו, הנמלטים עמו מירושלים, אותה עומד לכבוש אבשלום. בצדה הימני של התמונה נראה כפר קטן, ובפאתי הכפר נראית דמותו של שמעי בן גרא. לצד דוד ניצב אבישי בן צרויה המצביע לכיוונו של שמעי, אולם דוד אינו מביט לכיוון ומשפיל את מבטו.

הצייר בוחר להציג את דוד ברגעי השפל שלו; המלך הנכבד נראה כדמות קטנה ומבודדת. גם אנשיו שנותרו עמו מרוחקים ממנו ומשתרכים מאחוריו. אבישי בן צרויה, היחיד ההולך לצד דוד, מנסה לדבר אל לבו, אך דוד המלך בשלו. הוא מרכין את ראשו ומסרב להצעתו של אבישי להמית את שמעי בן גרא. נראה כי הצייר מציג את דוד כמקבל עליו את העונש הכרוך במרד שאורגן על ידי אבשלום, כחלק מנבואתו של נתן שניתנה לו בפרק יב'.

הצעות לפעילות:

1. מיהן הדמויות המצוירות? רמז – זכרו מי הציע לדוד להרוג את שמעי בן גרא.
2. על מה מעידים פניו ושפת גופו של דוד?
3. הצייר בוחר לצייר את רוב אנשיו של דוד במרחק ממנו. על מה הדבר מעיד?

דוד המלך בזקנתו / צייר לא ידוע / המאה ה-17, צרפת (עמוד 196 בספר לתלמיד)

הציור שלפנינו מציג את דוד המלך בערוב ימיו. הצייר בוחר להציג את פלג גופו העליון של המלך, כשפניו מופנים הצידה. לראשו כתר זהב, זקנו שופע ובתלתליו האדמוניים זרקה שיבה. עיניו פונות כלפי מטה וכמצחו קמטי דאגה וזקנה. דוד מצויר על רקע אפל פרטים נוספים על מקום הימצאו של המלך. למעשה, הצייר רומז לנו כי בשלב זה של חייו אין לדוד עוד עניין בכבוד, בחפצים יפים או במשרתים. מלבד כתר המלכות ובגדיו הרקומים זהב, דוד ניצב לבדו במרכז היצירה ועל פניו הבעה המעידה כי מחשבותיו נודדות אל העבר והוא מכונס בתוך עצמו. פניו של המלך המבוגר נמצאים במרכז התמונה והם גם האזור המואר ביותר בה. ראשו המואר של דוד, הנמצא במרכז היצירה, מספר למעשה את סיפורו חייו העמוס, המרתק והפתלתל של המלך. דוד, שהחל את מסעו כצעיר בנו של אביו, מסיים את חייו כמלך על ישראל. בפניו רבי ההבעה של המלך ניכרים קשיי השנים, אך גם מצויות בהם הדרת כבוד וחוכמה רבה. במקביל למאבקים המרובים שחווה (רדיפת שאול, קרבות ירושה, מלחמות וסיפור אוריה וכת שבע) חווה דוד פסגות רבות. הצייר בוחר לצייר את דוד כשפניו מביעים תערוכת מרתקת של רגשות.

הצעות לפעילות:

הציור מוכר בשם "דוד המלך בזקנתו". האם אפשר לומר על דוד (כפי שהוא מצויר בתמונה זו) שזקנתו לא הובישה את נעוריו? הסבירו את דבריכם.

אדוניה / קליב אפטון / המאה ה-20 (עמוד 200 בספר לתלמיד)

לאחר המלכת שלמה חושש אדוניה לחייו. הוא אווז בקרנות המזבח ומבקש משלמה להישבע שלא ימית אותו. שלמה אומר כי אם אדוניה יהיה "לכן חיל" הוא לא ייפגע ואם הוא יחתור תחת המלך, יומת. שלמה שולח שליחים להוריד את אדוניה מהמזבח והאירוע מסתיים בפיוס ביניהם. כמובן שפיוס זה זמני היות ואדוניה נרצח בפרק הבא, לאחר שהוא מבקש משלמה שיתיר לו לשאת את אבישג – מעשה אותו מפרש שלמה כתחילתו של מרד. היצירה שלפנינו מתארת את אדוניה אווז בקרנות המזבח כשמסביבו שליחיו החמושים של שלמה וכן דמויות לא חמושות נוספות, ככל הנראה המשרתים בקודש. שליחיו של המלך החדש שולפים את חרבותיהם ומכוונים אותן אל עבר אדוניה הלא חמוש, שמרכין את ראשו וגופו על החפץ המקודש. אדוניה לא שולף מולם חרב והוא מסתמך להגנתו על האיסור לפגוע באדם האווז בקרנות המזבח. אפשר להניח ששליחיו של שלמה מוסרים לאדוניה את דבריו של המלך. הצייר בחר לצייר את הרגעים המתוחים שלפני ההסכמה על התנאים, כשהחרבות עודן שלופות ומוכנות לפעולה.

הצעות לפעילות:

1. מה מתואר בתמונה?
2. אילו דמויות בציור אפשר לזהות?
3. כתבו בשפתכם את השיחה שהתנהלה בין אדוניה לשליחי שלמה. תוכלו להיעזר בפסוקים כג'-כה'.

ביבליוגרפיה למאמרים שבמדריך למורה:

1. משבר המלוכה שאול ושמואל, אריה ברטל, מתוך: מלכות שאול, הקיבוץ המאוחד תשמ"ב 1982, עמודים 130-135
2. הפולמוס נגד שאול בספר שמואל, יאירה אמית, מתוך "גלוי ונסתר במקרא" הוצאת ידיעות אחרונות, עמודים 174-181.
3. שונות ומחלוקת בספר שמואל, משה אילן מתוך: "על הפרק 16" מחלקת הפרסומים משרד החינוך עמודים 214-217
4. אישיותו ומפעלו של דוד, מתוך האנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק ירושלים עמודים 637-640.
5. ירושלים בימי קדם, שרגא גפני, מחנים נ"ח תשכ"א – בטאון הרבנות הצבאית.
6. המדינה של דוד – מהפכה ומלחמת אזרחים מאת אלכסנדר רופא עמודים 203-207, מתוך: "דוד מלך ישראל חי וקיים?" הרצאות בכנס בוגרי החוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים. סדרת עיונים הוצאת סימור ירושלים

רשימה ביבליוגרפית:

- אבן שושן, א., (1997). הקונקורדנציה החדשה של התנ"ך, הוצאת קרית ספר, ביאליק.
אדר, צ'. (1967). הערכים החינוכיים של התנ"ך, הוצאת מ. ניומן, ירושלים, ת"א, תשכ"ז.
אנציקלופדיה מקראית, (1950-1988). מוסד ביאליק, ירושלים.
אנציקלופדיה עולם התנ"ך, פירוש ספר שמואל, רביבים, דודזון-עתי.
בובר, מ. (תשל"ח). דרכו של מקרא, מוסד ביאליק, ירושלים.
בר אפרת ש., העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, ספריית פועלים, עמודים 199-235 (סיפור אמנון ותמר); 22-27 (מילה מנחה, סדר המילים; 28-32 (סיפור אדניה); 32-43 (נאום חושי).
בר אפרת ש., העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, ספריית פועלים, עמודים 199-235 (סיפור אמנון ותמר); 22-27 (מילה מנחה, סדר המילים; 28-32 (סיפור אדניה); 32-43 (נאום חושי).
גלנדר ש., (1997). אמנות ורעיון בסיפורת המקראית, הקבוץ המאוחד, עמודים 96-100 הוצאת הקבוץ המאוחד. (שליחים).
גלר-טליתמן ב., שליטא ח., תירוש א. (2008) שמואל א רב פירוש ועריכה ללומדים צעירים, הוצאת כנרת. גרסיאל, משה. (1979). נאומו של שמואל בדבר "משפט המלך", הגות במקרא: מבחר מתוך עיוני החוג לתנ"ך לזכר ישי רון, הקרן לזכר סגן ישי רון; החברה לחקר המקרא בישראל, עם עובד .
וייס, מ., (תשכ"ז). מקרא כדמותו, מוסד ביאליק, ירושלים.
זקוביץ י., (2005). אביעה חידות מני קדם, האישה החכמה מתקוע, עם עובד, עמודים 184-191.
יעקבס י., (תשס"ו). מידה כנגד מידה בסיפור המקראי, הוצאת תבונות, מכללת הרצוג עמודים 206-218.
סוליאלי מ., ברכוז, מ., לכסיקון מקראי, דביר
סימון א., קריאה ספרותית במקרא סיפורי נביאים, מוסד ביאליק ואוניברסיטת בר אילן עמודים 107-145 (כבשת הרש); עמודים 2-56 (הולדת שמואל)
סימון, א., (2002). בקש שלום ורודפהו: שאלות השעה באור המקרא – המקרא באור שאלות השעה, (אביגיל מונעת את דוד מבוא בדמים) הוצאת משכל, תל אביב, עמודים 177-217 .
פירוש ספר שמואל, דעת מקרא, הוצאת מוסד הרב קוק.
קמין, רש"י ש., (תשמ"ו). פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, מאגנס.
רדי צ., רבין ח., (2004). המילון החדש לתנ"ך. הוצאת כתר – יבנה.

ביבליוגרפיה בנושא אמנות

- בארת', ר. (1961). המסר הצילומי (תרגום לעברית, 2002). המדרשה, 5. כפר סבא: מכללת בית ברל.
- בארת', ר. (במקור 1980). מחשבות על הצילום. ירושלים: כתר.
- שׁבִּיר, ס. (1996). מעשה ביצירה ובציור – איורים של לאה גולדברג ליצירתה. תל אביב: מכון מופ"ת.
- שליטא, ר. (תשנ"ט). "מסע אל העבר" – היסטוריה חזותית. בתוך: קציעה טביביאן: מסע אל העבר – מדריך למורה, תל אביב: מט"ח, עמודים: 57-70
- Fredette, Barbara, R. (1994) "Use of Visuals in Schools" (Curriculum and Instruction). In: David Moore and Francis Dwyer: Visual Literacy - A Spectrum of Visual Learning. New Jersey: Educational Technology Publications
- Hoffman, Yair (1999) "The Deuteronomistic Concept of the Herem", ZAW 111, pp. 196-210.
- Hall, S (1977) Representation - Cultural Representations and Signifying Practices. London: The Open University.
- Messaris, P (1994) Visual "literacy" image, mind, and reality. US: Westview Press.
- Sinatra, R (1987). Visual literacy: Connections to thinking, reading and writing. Springfield, Illinois, U.S.A: Charles C. Thomas Publishers. University Press
- Williams Catharine M. (1963) Learning from Pictures. Washington D.C.: National Education Association.